

Særtryk af

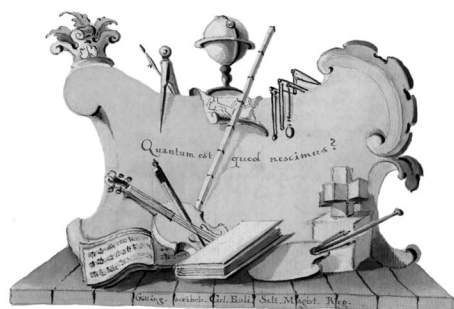
FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 49

2010

With summaries

KØBENHAVN 2010

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 258.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 107.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lessebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-077-3

PROPRIA MANU
OM ERASMUS AF ROTTERDAMS TESTAMENTE
OG HANS EFTERLADTE PAPIRER

AF

ERIK PETERSEN

Det uafviselige krav om at gå til kilderne, hvis man søger viden, har ofte vist sig vanskeligere at følge end at hylde som princip. Det illustreres med stor tydelighed af tre store bind i det Kongelige Bibliotek, hvis ensartede præg hidrører fra den, der har skrevet siderne i dem: Erasmus af Rotterdam, der så indtrængende som nogen ansporede til at søge til kilderne. Manuskripter, breve, noter og løse optegnelser, med undtagelse af nogle få sider alt sammen nedfældet på papiret af Erasmus selv. Ingen steder kommer man tættere på den levende, altid arbejdende og reflekterende humanist end i disse dynger af papirer. For forskningen et enestående kildemateriale, en guldgrube for enhver, der tragter efter indsigt ved at studere Erasmus. Men også en betydelig udfordring.

Gennemgående svampeskader på papir især i det ene bind, reparationer af blade og bind, bleget blæk på nogle sider antyder, at de tre bind ikke altid har været opbevaret under optimale forhold igennem det halve årtusinde, de har eksisteret. Omvendt er der ikke tegn på, at de har været udsat for dramatiske hændelser. Det, der først og fremmest slår en ved mødet med de tre bind, er koncentrationen og den intellektuelle vilje til at formulere ord, sætninger og hele meninger, som svar og gensvar på tidens store spørgsmål. Dem var der mange af på Erasmus' tid.

Om deres historie meddeler de tre bind intet eksplicit. I det ene bind er der et for det blotte øje usynligt navn på en indklæbet rest af en lap med de ulæselige rester af en note. Dét er et spor, men i sig selv ikke meget at gå efter. Ingen mærker efter senere ejere. Ingen spor af læsere. Ingen oplysninger om håndskrifternes ruter og opholdssteder mellem Basel, hvor Erasmus døde og efterlod papirerne, og København, hvor de endte. De tre bind kan via kataloger følges på deres successive vej ind i de samlinger, de nu befinder sig i, men præcis hvornår de kom og hvor de kom fra er ikke oplyst.

Ingen synes at have studeret dem siden de forlod Basel, ingen har i det mindste publiceret noget om dem eller fra dem før det 20. århundrede. Det skyldes ikke mangel på interesse for kilderne, men ukendskab til deres eksistens. Erasmus oplevede en renæssance i oplysningstiden, og Johannes Clericus og hans forlægger i Leiden gjorde sig store anstrengelser for at skaffe hidtil oversete kilder til veje, da de i 1700-tallets begyndelse arbejdede på en ny udgave af Erasmus' *Opera Omnia*.¹ Skønt i hvert fald det ene af de tre Københavnske håndskrifter på dette tidspunkt var indgået i Det Kongelige Bibliotek, var det ikke en kilde, der var kendt og synlig for udgiverne i Leiden, og ingen i København gjorde dem opmærksom på dens eksistens. Det var først da P. S. Allen, den moderne udgiver af Erasmus' korrespondance, var blevet gjort opmærksom på, at der i København fandtes et håndskrift, der indeholdt en stribe egenhændige koncepter til breve, heraf flere hidtil ukendte, at det ene af de tre bind blev kendt for forskning og omverden.² Og kun det ene, for selv om der også var breve i de andre, glemte man at gøre Allen opmærksom på det.³ Et andet bind blev på samme tid lagt frem til beskuelse i De Kongelige Biblioteks såkaldte permanente udstilling,⁴ men uden at vække så megen opsigt hos hjemlige eller gæstende forskere, at nogen begyndte at studere det. Derfor kom det som en stor og uventet overraskelse, da man i forbindelse med planlægningen af den nyeste (og endnu uafsluttede) udgave af Erasmus' samlede værker sendte en medarbejder til København for at se nøjere på det bind, Allen havde studeret for brevenes skyld – og blev præsenteret for yderligere to store bind. Det var så sent som i 1960'erne.⁵

De tre bind udgør uden sammenligning det mest omfattende materiale, der er efterladt af Erasmus. Der er bevaret genstande, som Erasmus har ejet, de fleste gaver, han har modtaget af indflydelsesrige velyndere. En del af de breve, han sendte til venner og modstandere overalt i Europa, er endnu bevaret, selv om Europas mange krige har gjort sit betydelige indhug også på dem. Der findes håndskrevne kilder til

¹ Udgavens 10 store bind udkom 1703-1706.

² P. S. Allen & al. (edd.): *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, 3, Oxford 1913, s. 630-634 (Appendix XIII: *The Copenhagen Manuscript*).

³ Jf. Erik Petersen: Notes on the Erasmus-Autograph ms. Gl. kgl. Saml. 95, fol., with a survey of the letters, *Cahiers de l'Institut du Moyen-âge Grec et Latin*, 54, 1987, s. 117-128.

⁴ *Katalog over Det Kongelige Biblioteks permanente Udstilling*, 1908, første håndskrift i gruppen "3. Autografer. I."

⁵ Jf. C. Reedijk: Three Erasmus Autographs in the Royal Library at Copenhagen, *Studia Bibliographica in Honorem Herman de la Fontaine Verwey*, Amsterdam 1966, s. 327-349.

mindre dele af hans værk i andre samlinger, men de er få og i de fleste tilfælde kopieret af hans medhjælpere. Intet har et omfang og en karakter som de tre bind i Det Kongelige Bibliotek. Utroligt at dette materiale er bevaret, forbløffende at det er endt i København. Og fortsat en udfordring for forskningen, for det er langt fra alle sider af det komplekse materiale, der er belyst, analyseret og forstået.

Håndskrifterne GKS 95 2°, GKS 96 2° og Thott 73 2°

GKS 95 2° er det håndskrift, der tidligst er registreret i en katalog i København. Det er anført i Willum Worms håndskrevne katalog over bøger og håndskrifter, der angiveligt er indgået i Det Kongelige Bibliotek i Peder Schumachers tid. Katalogen er dateret den 4. januar 1671, der således er *terminus ante quem* for håndskriftets indlemmelse i Biblioteket. En tilsvarende *terminus post quem* er det ikke muligt at etablere, idet katalogens afgrænsning til Schumachers tid har vist sig at være upræcis.⁶ Erasmus-håndskriftet er indført blandt håndskrifter i folio på f. 17v, således: “Erasm. Roterodam. Proverbia, Epistolæ et testamentum”.⁷ Indholdsangivelsen levner ingen tvivl om håndskriftets identitet med GKS 95 2°. Det optræder som venteligt også i katalogen KBs Arkiv E 20 fra 1729,⁸ nu med lidt flere detaljer: “Codex Chartaceus fol. continens (1.) Scripta Athanasii Archiep. Alexandr. recensita gr. (est modo Index cum adjunct. Paginar. numeris ut uidetur manu Erasmi Roterodami) de Dignitate Ecclesiastica Tractatus. Proverbia Nova cum Indice. NB Denne er forbunden Annotata nonnulla in Librum de beata vita. it. adversus Faustum. Litteræ Erasmi ad Bucerum ad Clementem VII & quosdam al. ultim. est Er. Roterodami Testamentum i brunt læder. autograph.”.⁹

I KBs Arkiv E 20 optræder til gengæld GKS 96 2° for første gang i bibliotekets kataloger, umiddelbart efter GKS 95 2°. Indførslen lyder: “Alius Codex Chartaceus fol. Ia est Institutio conjugatorum cum aliis Erasmi. Roterodami Scriptis inter quæ Hyperaspiste Diatribes liber 2us

⁶ Jf. Erik Petersen: Wulfstans kodex og Schumachers liste. Om den ældste fortegnelse over håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek, *Fund og Forskning*, 48, 2009, s. 7-56.

⁷ Worms *Catalogus* findes i KBs Arkiv som E 8; for en digital faksimile af kilden, jf. <www.kb.dk/permalink/2006/manus/760/>.

⁸ Om KBs Arkiv E 20, jf. Harald Ilsøe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1, 1999, s. 73-84.

⁹ De af mig kursiverede ord synes kun give mening i sammenhæng: “NB Denne er forbunden i brunt læder”. Adskillelsen må være sket ved en lapsus og røber muligvis, at indførslen i E 20 er kopieret efter forlæg.

ult continet manifesta mendacia (contra Adversarium quendam non nominatum) i blaat Atlask”.¹⁰ Det blå atlask blev fjernet da håndskriftet i foråret 1913 blev ombundet. Man bevarede et enkelt lille specimen, som er indklæbet forrest i bindet, ligesom rygetiketten fra det tidligere bind blev påklæbet på ryggen af det nye.¹¹

Det tredje håndskrift er, som dets navn angiver, indgået i Det Kongelige Bibliotek med grev Otto Thotts samling efter dennes død i 1784 og ses ikke indført i nogen katalog forud for den trykte fortegnelse over håndskrifter, *Index codicum manuscriptorum*, i 7. bind af *Bibliotheca Thottiana* fra 1795. Thott 73 2° er anført således: “Volumen complectens varia *Erasmi Roterodami Autographa*, inter quæ, præter alia, a) *Ej. Præfatio in Hilarium*; b) *Commentarius in Psalmum, Quare tremuerunt gentes*. c) *Apologia contra libellum, cui titulus: Blasphemiae et impietates Erasmi*; cum appendice. d) *Apologia pro libello Colloquiorum, ad Theologos Lovanienses*. e) *Paraphrasis in Evangelium Matthæi*. f) *Tractatus de regulis conscribendi Epistolas*”.¹² En afskrift af Erasmus’ testamente på håndskriftets første side er ikke nævnt, måske fordi den som afskrift falder udenfor bindets *autographa*. Bindet om det Thottske håndskrift er i hvidt læder med blindtryk. Midt på forsiden er der i en rektangulær ramme prentet D. ERASMI ROT. MANUS.

De tidlige katalogers beskrivelser er lapidariske, men nogenlunde retvisende, hvad angår indholdet. Jeg skal forsøge at uddybe dem på nogle få punkter i det følgende.

GKS 95 2° består af 253 blade, indeholdt i et bind, der måler ca. 35 × 22 cm. Kun håndskriftets sidste enhed, et brev, er bredere end bindet og derfor foldet. Håndskriftets mest omfattende delelement er de koncepter til 52 breve, der er samlet sidst i bindet. De optager 93 blade. Af værker optager næsten 500 nye *adagia* 70 af bindets blade. *Adagia* blev Erasmus’ livslange *work in progress*. Den første samling udkom i 1500, den sidste kort tid før han døde i 1536. De *adagia*, han nedskrev i GKS 95 2°, indgik i en udgave, der udkom i 1533. 59 blade er manuskript til

¹⁰ KBs Arkiv E 20, II, s. 684f.

¹¹ Etikettens indholdsangivelse lyder “*Erasmi Rote: 1. Institutio conjugatorum. 2. Hyperaspistæ lib. II. 3. Supputationes errorum in censuras Beddæ. Autographa*”. Tidspunktet for ombindingen er noteret på bindets inderside.

¹² *Bibliotheca Thottiana*, 7, 1795, s. 280.

III. 1. Håndskriftet GKS 95 2° rummer to længere breve i koncept fra Erasmus til hans nære ven i England Thomas More, det her viste på f. 229, der er dateret den 5. september 1529, samt et på f. 249-252, der er dateret den 30. marts 1527. I begge tilfælde kendes brevenes ordlyd alene fra koncepterne i GKS 95 2°.

1. bog af Erasmus sidste større værk, *Ecclesiastes*, der udkom i 1535. Året forinden udkom *De praeparatione ad mortem*, der optager 17 af håndskriftets blade. Erasmus havde allerede planer om at skrive et skrift om at forberede sig til døden, da han fik en opfordring udefra til at skrive det. Den kom fra Thomas Boleyn, som skriftet derfor er stilet til. Denne del af håndskriftet afspejler således Erasmus' tætte og modsætningsfulde forhold til England. Thomas Boleyn fik snart rig lejlighed til at praktisere, hvad han teoretisk måtte have lært af den lille bog, bl.a. da hans datter Anne Boleyn, Henrik VIII's anden kone, blev henrettet den 19. maj 1536. Erasmus nåede at blive underrettet om hendes arrestation.¹³ Om han var underrettet om, at Thomas Boleyn selv sad i det tribunal, der dømte hans nærmeste ven i England, Thomas More, til døden året inden, ved jeg ikke, men han var velunderrettet om Mores prøvelser, sidste tid og henrettelse.¹⁴ Det foldede brev sidst i GKS 95 2° er stilet netop til More.

GKS 96 2° består af 214 blade indeholdt i et bind, der måler ca. 35,5 × 24, 5 cm. Det indeholder manuskripter til fire værker, to der udkom i 1526 og to, der udkom i 1527. Det mest omfattende er *Hyperaspistes Diatribæ adversus Servum Arbitrium Martini Lutheri liber secundus*, der udkom i 1527 og blev Erasmus sidste indlæg i den lange og for ham selv i flere henseender pinefulde diskussion med Luther om den fri, henholdsvis trælbundne vilje. Samme år udkom *Supputationes errorum in censuris Natalis Bedæ*, hvori han forsvarer sig mod angreb fra den katolske kirkes højrefløj. Dem kom der mange af, og de *Manifesta mendacia*, der også nævnes i bibliotekskatalogen fra 1729, er yderligere en vred apologi af Erasmus mod et sådant angreb. Skriftet kendes kun fra GKS 96 2° og er særegent ved at være det eneste værk i de tre Københavnske håndskrifter, der ikke blev udgivet i Erasmus' levetid. Det blev det først i 1992 af Erika Rummel, der også blev tekstens udgiver i den nye udgave af Eras-

¹³ Jf. brev fra Erasmus Schetus til Erasmus af 8. maj 1536, *Opus Epistolarum*, 11, 1947, s. 321 (ep. 3119). Erasmus reagerede med en chokeret kommentar i sit svarbrev den 1. juni: "Det er horribelt, hvad du skriver om England. Gid dette var blevet stoppet førend alle gode mænd var blevet slået ihjel".

¹⁴ Det var han bl.a. fra *Expositio fidelis de morte D. Thomae Mori & quorundam aliorum insignium virorum in Anglia*, som Hieronymus Frobenius trykte i Basel 1535, mens Erasmus boede i hans hus.

III. 2. Første side af *Hyperaspistes diatribæ liber II*, der blev Erasmus' sidste bidrag i den frugtesløse diskussion med Luther om den frie eller trælbundne vilje. GKS 96 2°, f. 77r.

Hypotesis de Libero Arbitrio

Utrumque tamen & vixit & perierit de quibus
 Lappes alibi scribit, si deum sit, utrum
 Libertate maxima voluit partem in se
 suam dedit, et ceterum quod dicitur. ^{In hoc} quod supra
 reseruat non solum aliquando oppositior,
 non in illis potest esse sui diffinitio, sed per quod
 tenet dubitans, et sanctorum scripturas, ^{vobis} utrumque
 ut probantur, unde Libero Concepto in illis dicitur. Quod
 igitur, ut hic fit, et in his ad Libertatem, ^{partem}
 in illis vixit, hoc patet procedit in his. ^{Et}
 in parte vixit argumentum hoc futurum
 hominis idem est vobis, et quod de me, ^{ut} utrumque
 ut ut illis tenentur dicitur potest. Ceterum quod
 non inest illis, utrumque, ⁱⁿ in illis, ^{de} de
 voluntate meo tenentur, ut ab eis fuerit, ^{liberum}
 Epilogi sunt vobis quod dicitur, quod
 in genere, ob oculos ponere

1. primum ostendi, ^{liberum} libertatem, ⁱⁿ in meo, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 libere, ⁱⁿ in illis, quod ^{liberum} libere, ⁱⁿ in meo, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 dicitur in illis, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 hoc arbitrio, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 libere arbitrio, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 illis, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 quod ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 compositum, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
2. Dicitur de Libertate non oportet, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 tenentur, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 hoc a potest, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 ad nos, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 voluntate, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 in illis, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
3. Tenentur ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 ad nos, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 vel ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 vel ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
4. potest ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 si ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 in illis, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 ut ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
- h. Denique, ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 qui ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 si ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 et ^{liberum} libere, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc
 tenentur, ⁱⁿ in illis, ^{ut} utrumque, ^{et} et hoc

mus' *Opera Omnia*.¹⁵ En af grundene til at skriftet har henligget uudgivet så længe er utvivlsomt, som Rummel antyder, de betydelige vanskeligheder, tydningen af Erasmus' hastige hånd ofte frembyder. Selv Rummel, der har udført sit udgiverarbejde med stor dygtighed, har måttet give op overfor enkelte detaljer. GKS 96 2° rummer også tekster, der afspejler mere fredelige sysler, bl.a. Erasmus' oversættelse til latin af en epistel af Johannes Chrysostomos. Samt en tekst, Erasmus utvivlsomt har skrevet med lyst, men som snart blev et billede på tidens strøm af uafvendelige modsigelser: *Christiani matrimonii institutio*, der udkom i 1526. Den er stilet til Catharina, Henrik VIIIs første hustru, og skrevet på opfordring af William Blount, hendes kammerherre og Erasmus' tidligere elev og mangeårige ven. At bogen måske kunne have sine begrænsninger, fordi den var skrevet af en tidligere munk og nuværende gejstlig, var ikke en relevant refleksion. Det afgørende var, at den var skrevet af Erasmus, en humanist med indsigt i emnets menneskelige og teologiske sider. Dronningen satte stor pris på bogen, der satte et perspektiv på hendes ægteskab, både mens hun var i det og efter at hendes mand, kongen, havde forladt det. – *Christiani matrimonii institutio* optager 68 blade i GKS 96 2°, *Supputationes errorum* 34, *Manifesta mendacia* 8, Chrysostomos 6, mens *Hyperaspistes liber secundus* alene optager 89 af bindets blade.

Thott 73 2° består af 416 blade indeholdt i et bind, der måler ca. 35,5 × 24, 5 cm. Det er således tekstmæssigt markant større end de to øvrige. To dele af samme værk optager mere end halvdelen af bindet: *Paraphrasis in Euangelium Matthaei*, der udkom i 1522, og *Paraphrasis in Euangelium Ioannis*, der udkom året efter. Parafraaserne over de fire evangelier var den monumentale afslutning på Erasmus' fagligt betydeligste projekt – hans epokegørende arbejde med Det Ny Testamente. Dette indledtes med *Novum Instrumentum*, hans udgave af den græske grundtekst ledsaget af en ny oversættelse af teksten til latin. Det blev fulgt op af kommentarer til alle NTs skrifter, og afsluttet med parafraaserne. Derudover rummer *Thott 73 2°* manuskripter til større og mindre dele af flere af Erasmus' pædagogiske skrifter, således til hans *Opus de*

¹⁵ *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, IX-4, Amsterdam 2003, s. 336-355, med introduktion s. 17f.

Ill. 3. Første side af *De ratione conscribendi epistolas*, Erasmus' lærebog i brevskrivning, også benævnt *De conscribendis epistolis*. Skriftens distinkte karakter indikerer, at der er tale om en manuskriptdel fra Erasmus' yngre dage. *Thott 73 2°*, f. 321r.

321

De contrahendi epistolas. ERAS. ROT.

Cuius epistolae character

Qui in epistolis unum aliquem characterem vel
 requirunt, vel praestabunt, id quod ab eruditiori-
 bus etiam videri solet, ij vulgi utinam, de
 re tam multiplex, propterea in infimum varietate
 nimis anguste atque arcte videntur agere, neque
 sane ita multo minus absurde facere eos ex-
 istimo, quod si sutor omni pedi ad eandem formam
 cupiam vellet conficere, aut si pictor quodvis
 animal ystem Linnæianis ystemque coloribus conetur
 effingere. Negant epistolam forentiam esse, nisi
 que intra ex illo diuina figuram sese conti-
 neat, nisi que illaborata dissolutaque fluat, et
 omnibus contritionis uentis caeant, nisi que
 vulgo uentibus verbis contexta, nisi denique que
 breuitate ipsa epistolae nomen mereatur, ^{potius}
 uoluerint. Hanc praeter formam si quis suo
 quodam Instituto sequi uoluerit, ut populi uero
 pro ingeniorum varietate, aliud scribendi genus
 alij magis acciderit, cum hoc ^{equidem} admodum
 pugnet. Sit enim p. me sum cuius pulchritudo:
 Verum si eam si uobis ita praestabit, ut uel solum,

aut formatoris
 lem uoluerit
 omni argenti
 breuitate

conscribendis epistolis i den form, værket fik i 1522,¹⁶ og til et par nye “fortrolige samtaler”, som indgik i *Familiarium Colloquiorum formulae* i 1523. Flere elementer af en publikation med kommentarer til Salmerne af Arnobius og Erasmus findes også i manuskript i håndskriftet. Den udkom i 1522, og har den særlige interesse, at den rummer et langt brev fra Erasmus til den nykårede pave, Hadrian, en bekendt af Erasmus og nederlænder som han. Også Erasmus’ koncept til dette brev er bevaret i Thott 73 2°, der bortset fra nogle mindre patristiske tekster rummer tekster, der udkom på tryk i 1522 og 1523. – *Paraphrasis in Euangelium Matthaei* optager 112 af bindets blade, *Paraphrasis in Euangelium Ioannis* 105; *Opus de conscribendis epistolis* 39, stykkerne til *Familiarium Colloquiorum formulae* 17 og teksterne til bogen med kommentarer til Salmerne 34 blade.

Generelt må det om de tre håndskrifter fastslås, at de rummer papirer, der af natur strider mod indbinding. Det er løse ark og dobbeltark, der blev beskrevet uden tanke på senere indbinding. Indbindingen har på mange sider gjort det umuligt at læse teksten langs de indre kanter. Bladenes naturlige position har været liggende plant på borde eller hylder, i bunker efter indhold. At de også har været opbevaret sådan, fremgår af bindenes uegale snit. Man kan i en vis udstrækning se de enkelte manuskriptdele. Indbindingen har den fordel at manuskriptdyngerne holdes sammen og på plads, men den har tillige haft den omkostning, at enkelte elementer er blevet fikseret i sammenhænge, hvor de ikke hører hjemme. Min kursoriske oversigt skjuler håndskrifternes mere komplekse sammensætning, hvor det dog som hovedregel er sådan, at de enkelte skrifter er sammenholdt som en enhed og kun enkelte blade eller sektioner er havnet som satellitter i andre dele af det givne håndskrift.

Papirerne i de tre bind er resultater af Erasmus’ ånd og hånd igennem en periode på næsten 20 år. Der forekommer assisterende hænder rundt omkring i de tre håndskrifter. Det er således en medhjælper, der har skrevet et index over nye adagia i GKS 95 2°.¹⁷ Der er indskudte, supplerende tekststykker flere steder i GKS 96 2°,¹⁸ og i Thott 73 2° alternerer en amanuensishånd med Erasmus’ over en længere pas-

¹⁶ Et stykke af værket, f. 321r-323r, er skrevet i en enklere og langt mere læselig hånd end Erasmus’ normale. Der er sandsynligvis tale om en ældre manuskriptdel.

¹⁷ GKS 95 2°, f. 1r-3v.

¹⁸ Jf. f.eks. GKS 96 2°, f. 138v.

sage.¹⁹ Den enkle forklaring på dette særegne fænomen er formentlig udmattelse: hånden blev træt og Erasmus fortsatte sin tekst ved diktat. – Endelig er de to kopier af testamentet i henholdsvis GKS 95 2° og Thott 73 2° ikke nedfældet i Erasmus' hånd.

Bortset fra disse få undtagelser er teksterne skrevet af Erasmus *calamo currente*, med løbende pen, over lange stræk i en fart, der minder mere om sprint end om jogging. Det gør det som nævnt til en udfordring at arbejde med de tre håndskrifter, hvad det utvivlsomt også har været for dem, der skulle overføre teksterne fra manuskript til tryk. Johannes Frobenius, hans søn Hieronymus og svigersøn Nicolaus Episcopus, der trykte stort set alt, hvad Erasmus skrev efter at han bosatte sig i Basel, er vel efterhånden blevet fortrolige med dens hast og idiosynkrasier. Men det er karakteristisk, at næsten ingen af de tekster, håndskrifterne indeholder, i alle detaljer er identiske med den form, de fik på tryk. Manuskripterne afspejler teksterne under arbejdet, og man må antage, at der har foreligget renskrifter imellem hovedparten af indholdet af de tre håndskrifter i København og de trykte bøger.²⁰ Det er parallelt til det, der er tilfældet med brevene i GKS 95 2°, hvor koncepterne har dannet grundlag for den renskrift, der blev sendt til modtageren. Der er kun én undtagelse. Den skal jeg vende tilbage til.

Erasmus' sidste tid

Erasmus af Rotterdam døde tæt på midnat natten mellem den 11. og 12. juli 1536 i Basel. Bonifacius Amerbach noterede i sin fortrykte kalender ved datoen *Quinto idus Iul.*, dvs. den 12. juli: "I den første time efter midnat døde D. Erasmus Roterodamus, den mand, der af alle var mig kærest, som indsatte mig som arving, i året 1536".²¹ Den ellers meget præcise tidsangivelse gav siden anledning til forvirring omkring datoen for Erasmus' død, idet man i Basel og omegn på denne tid var en time forud for det øvrige Europa. Urene var ganske enkelt stillet en time frem, så det var *secundum horologium Basiliense* at Erasmus' død indtraf den 12. juli kort efter midnat, mens man i det øvrige Europa

¹⁹ Thott 73 2°, f. 378v-383v.

²⁰ Jf. Allens Appendix XIII, *Opus Epistolarum*, 3, 1913, s. 630-634, og Reedijk 1966, s. 346. Iagttagelsen er blevet bekræftet af flere udgivere i den nye udgave af Erasmus' *Opera Omnia*.

²¹ Amerbachs kalenderoptegnelse er gengivet i faksimile i *Erasmus von Rotterdam, Vorkämpfer für Frieden und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam, veranstaltet vom Historischen Museum Basel*, Basel 1986, s. 228 (ad kat. H 17).

var i den sidste time af den 11. juli. Amerbach var opmærksom på diskrepansen, og gjorde opmærksom på den overfor bekendte udenfor Basel, som han underrettede om vennens død.²² – Erasmus bevarede sin knivskarpe evne til at optræde entydigt, men i dobbelte positioner, til det sidste.

Erasmus blev gravlagt i byens domkirke den 18. juli. Umiddelbart efter blev hans forseglede testamente åbnet og læst op af en notar. Den 22. juli blev der udarbejdet en fortegnelse over hans formue og ejendele.

Han havde et år forinden foretaget sit jordiske livs sidste rejse, den korte distance fra Freiburg im Breisgau til Basel, hvor han tidligere havde boet i en årrække. Han var skrøbelig og plaget af sygdom allerede da. Rejsen fra Freiburg til Basel gennemførte han liggende og stærkt afkræftet, og uden på forhånd at have adviseret selv sine nærmeste venner om sin ankomst. Hans motiv til at vende tilbage til den by, hvor han havde tilbragt nogle af de bedste år af sit liv, men som han på grund af reformationens indførelse havde forladt i 1529 for at drage i frivilligt eksil i Freiburg, var arbejdet med hans seneste bog, *Ecclesiastes*, der var under udgivelse i Frobenius' officin²³ – det samme værksted, der havde trykt og udgivet adskillige af hans tidligere værker, først under Johannes Frobenius' ledelse, og nu ført videre af dennes søn, Hieronymus, i fællesskab med Nicolaus Episcopius, der var gift med en datter af Johannes og altså sin kompagnons svoger. *Ecclesiastes* udkom sidst i august 1535, og det var i forordet til dette værk at Erasmus første gang berørte den tragiske udvikling i Henrik VIII's England, der havde frarøvet ham flere af hans nærmeste venner – senest Thomas More, der var blevet halshugget den 6. juli samme år. Erasmus havde netop modtaget det rystende budskab om henrettelsen, og fandt, som han skrev i forordet, kun trøst i tanken om, at de om kort tid ville blive forenet hos Kristus.

Erasmus var vel forberedt på sin sidste time. Han havde i 1534 skrevet en hel bog om det at forberede sig til døden, *De praeparatione ad mortem*.

²² Jf. Alfred Hartmann: *Beatus Rhenanus: Leben und Werke des Erasmus, Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam*, Basel 1936, s. 11-24, om datoen s. 12-14.

²³ Jf. Bonifacius Amerbach i hans brev til Joannes Paungartner, første gang trykt som indledning til *Catalogi duo operum Des. Erasmi*, Basel 1537, genudgivet i *Opus Epistolarum*, 11, 1947, s. 351-356 (om arbejdet med *Ecclesiastes* s. 353). Jf. også Beatus Rhenanus i han brev til Karl V, første gang trykt som indledning i første bind af Erasmus' *Opera Omnia*, Basel 1540, genudgivet i *Opus Epistolarum*, 1, 1906, s. 56-71 (om *Ecclesiastes* s. 69).

Den drejede sig først og fremmest de åndelige og religiøse forberedelser, men Erasmus forberedte også sin død på det praktiske plan. Han efterlod sig praktisk talt ingen ufærdige skrifter, han nedfældede sine tanker om hvordan hans værker kunne udgives samlet efter hans bortgang, han gennemgik breve, manuskripter og andre papirer. Han sørgede for at det hus, han havde købt og nu forladt i Freiburg blev solgt, sammen med lidt møbler og forskelligt husgeråd, og han havde en klar status for sin finansielle situation, der bestemt ikke var ringe.

Testamentet

Den 12. februar 1536 skrev Erasmus sit endelige testamente.²⁴ Det giver et fascinerende indblik i Erasmus' ting og tanker om sit jordiske gods. Det er, som alt hvad Erasmus førte i pennen, skrevet på latin, og kan i dansk oversættelse gengives således:

I den Hellige Treenigheds navn

Jeg Desiderius Erasmus Roterodamus, fornyer, i tillid til aktstykker fra kejseren, paven og den prægtige styrelse for den berømmelige stad Basel, med dette egenhændigt skrevne dokument min sidste vilje, som det er min vilje skal anses for i enhver henseende fast og gyldig, hvorimod andet, som jeg måtte have taget testamenterisk bestemmelse om tidligere, skal være ugyldigt.

Til indledning, i sikker forvisning om, at jeg ikke har nogen legitim arving, gør jeg den fortræffelige mand, Dr. Bonifacius Amerbach til arving af alle mine midler, og Hieronymus Frobenius og Nicolaus Episcopus til eksekutorer.

Mit bibliotek har jeg allerede tidligere solgt til Dr. Johannes a Lasco fra Polen, i henhold til en kontrakt, der er udarbejdet mellem os om denne aftale. Bøgerne skal ikke overdrages, hvis ikke han betaler to hundrede floriner til arvingen. Hvis han har opgivet overenskomsten, eller er afgået ved døden før mig, skal det stå frit for arvingen at tage den bestemmelse omkring bøgerne, han vil.

Til Dr. Ludovicus Berus skænker jeg et ur af guld. Til Beatus Renanus en guldske og -gaffel. Til magister Petrus Viterius hundrede

²⁴ Testamentet er på basis af originalen i Universitätsbibliothek Basel, ms. A.N. III. 15, 96, udgivet i *Opus Epistolarum*, XI, 1947, s. 362-365 (Appendix XXV). Det originale dokument er gengivet i faksimile i udstillingskatalogen *Erasmus en zijn tijd*, Rotterdam 1969, 2, s. 150-151 (katalognr. 530).

og halvtreds kroner i guld. Det samme beløb til Philippus Montanus. Til min hjælper Lambertus, hvis han er hos mig når jeg dør, to hundrede floriner i guld, hvis ikke jeg i live har betalt ham dette beløb. Til Dr. Johannes Brisgous en karaffel af sølv. Til Dr. Paulus Volzius hundrede floriner i guld. Til Sigismundus Gelenius to hundrede og halvtreds dukater. Til Johannes Erasmus Frobenius to ringe, hvoraf den ene ikke har nogen sten, mens den anden har en grønlig sten, på fransk benævnt turcois. Til Hieronymus Frobenius skænker jeg alle mine klæder og alt mit udstyr af uld, linned og træ; desuden den pokal, der bærer kardinalen af Mainz' insignier. Til hans hustru den ring, der har et billede af en kvinde, der ser sig tilbage. Til Nicolaus Episcopius den pokal med låg, der på foden har nogle indgravede vers. Til hans hustru Justina to ringe, hvoraf den ene har en diamant, den anden en mindre turcois. Til magister Conradus Goclenius den pokal af sølv, der øverst har et billede af Fortuna. Hvis en af modtagerne er afgået ved døden, skal arvingen råde over det, der var skænket.

Arvingen skal, udover det jeg har bestemt for ham kontraktligt,²⁵ modtage alt hvad der er til overs af pokaler eller ringe eller lignende ting; hertil særlige mønter, som de portugisiske cruzadoer,²⁶ dem med prægningen af kongen af Polens og Severinus Boners ansigt, og andre tilsvarende. Desuden alle dobbelte og firdobbelte dukater. De penge, der er deponeret hos Conradus Goclenius skal han overlade til denne til fordeling i Brabant, sådan som jeg har pålagt ham. Hvis der er noget tilbage hos Erasmus Schetus, skal han anmode om at få det udbetalt. Og det beløb samt alt hvad der i øvrigt er til overs af penge skal han efter egen bestemmelse og efter råd fra eksekutorerne fordele til brug for fattige, der er svage enten på grund af alder eller helbred, ligeledes til unge kvinder, der skal giftes, til unge evnerige mænd, kort sagt til hvem som helst de finder værdige til støtte.

²⁵ Erasmus bruger formelen "per syngrapham", altså ved særskilt dokument. Erasmus havde i august 1533 deponeret 1600 guldfloriner hos Amerbach, med pålæg om at bruge dem "in pios usus", nærmere bestemt som støtte til lovende unge mænd og unge kvinder, hvis chancer for at blive gift er truet af deres fattigdom. Dokumentet blev fornyet den 8. april året efter. Begge dokumenter er bevaret i Basel og udgivet hos Allen i indledningen til ep. 2855, der er Amerbachs brev med bekræftelse til Erasmus, dateret 6. august 1534.

²⁶ En cruzado er en portugisisk mønt med et kors på bagsiden. På Erasmus' tid var den af guld.

Denne min sidste vilje har jeg, for at give den fuld troværdighed, nedskrevet med egen hånd ligesom jeg har påstemplet den med min særlige signetring med Terminus i Basel i Hieronymus Frobenius' hus den tolvte dag i februar i året efter Herrens fødselsdag femtenhundrede og seksogtredivede.

Testamentet giver et levende indblik i Erasmus materielle virkelighed. Og menneskelige, for de personer, han betænkte, stod ham nær. Erasmus var, som det fremgår, ganske velstående. Han havde for nylig solgt det hus, han i nogle år havde boet i i Freiburg, og han havde kyndige folk til at tage vare på sine økonomiske forhold, bl.a. den i testamentet nævnte Erasmus Schetus. Af bohavet havde han efterladt noget i Freiburg, som han har gjort det ved tidligere flytninger. Men glimt af den konkrete dagligdag får man ikke desto mindre: udstyr af uld, linned og træ har han haft med sig, og naturligvis sine klæder, som han skænker til sin husvært og bogtrykker, Hieronymus Frobenius. Det var ikke en helt så dagligdags gave, som man kunne tro. Erasmus havde kæmpet for at få lov til at gå verdsligt klædt, en rettighed han først erhvervede sig, da pave Leo X i januar 1517 løste ham for det krav om ordensdragt, han havde underkastet sig mange år tidligere, da han indtrådte i augustinerordenen. Det var en frihed, han satte pris på. Og som han, som det ses på de samtidige portrætter, i høj grad benyttede til at give efter for en betydelig forfængelighed. Erasmus var en dyrt- og velklædt herre.

De personer der blev betænkt i testamentet var venner, flere af dem tillige nære medarbejdere ved udarbejdelsen og fremstillingen af Erasmus' bøger. Erasmus har fordelt sine goder under hensyntagen til deres økonomiske situation, således at de, der i forvejen havde nok til livets ophold, modtog genstande til erindring, mens andre, der knap nok havde til dagen og vejen, fik et beløb. Genstandene repræsenterede i sig selv betydelige værdier, for modtagerne dog først og fremmest den, at de havde tilhørt Erasmus og havde en historie knyttet til denne.²⁷ Følgende korte præsentation kan kun antyde, hvem de var, og hvad de betød for Erasmus:²⁸

²⁷ Flere af dem eksisterer endnu, de fleste på Historisches Museum i Basel, der også ejer Erasmus' signetring. Jf. *Erasmus von Rotterdam, Vorkämpfer für Frieden und Toleranz. Ausstellung zum 450. Todestag des Erasmus von Rotterdam, veranstaltet vom Historischen Museum Basel*, Basel 1986, s. 74 & passim.

²⁸ Oplysningerne bygger fortrinsvis på biografierne i *Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and Reformation*, I-III, ed. Peter G. Bietenholz & al.,

Ludovicus Berus (1479-1554) var født og opvokset i Basel. Han studerede teologi i Paris, vendte siden tilbage til Basel, hvor han blev professor ved og i perioder rektor for universitetet, indtil han i 1529, samme år som Erasmus, valgte at flytte til Freiburg på grund af reformatorerens overtag i Basel.

Beatus Rhenanus (1485-1547) var født i Sélestat og tilbragte en stor del af sin tid i det nærliggende Basel, hvor han ofte arbejdede sammen om projekter med de samme bogtrykkere som Erasmus. Hans evner og betydning som klassisk humanist og historiker kan måle sig med Erasmus' og blev i høj grad værdsat af denne. Beatus Rhenanus blev Erasmus' første biograf. Hans *Vita Erasmi* blev skrevet og udkom første gang i dødsåret 1536 og genudgivet i første bind af den monumentale udgave af Erasmus' samlede værker i 1540.

Petrus Viterius (Pierre Vitre, død 1540) havde været studie- og vistnok også værelseskammerat med Erasmus i Paris. Han tjente til livets ophold ved at undervise, men ikke tilstrækkeligt til at holde sig på afstand af den fattigdom, han flere gange klager over i sine breve til Erasmus. *Philippus Montanus* (død 1576) var fra Flandern. Han blev indskrevet som studerende ved universitetet i Louvain i februar 1518. Han besøgte Erasmus i Basel i sommeren 1528, tog derefter til Paris, hvorfra han de følgende år jævnligt rapporterede om nyt per brev. Han var, ifølge en oplysning fra Nicolaus Episcopi, forfatter til den anonymt udgivne *Expositio fidelis de morte D. Thomae Mori*, der er nævnt tidligere.²⁹ *Lambertus Comannus* (Coomans, død 1583) blev Erasmus' sidste medhjælper. Han stammede fra Turnhout i Brabant. Han begyndte hos Erasmus i Basel fra omkring 1. september 1535 og var hos ham til hans sidste time. *Johannes Brisgous* (Brisgoicus, død 1539) var, som hans tilnavn antyder, fra Breisgau. Erasmus lærte ham at kende, da han i 1529 kom til Freiburg, hvor Brisgous var professor i teologi.

Paulus Volzcius (1480-1544) havde været Erasmus' ven i hvert fald siden 1515. Han havde gået i skole i Sélestat, og blev som voksen abbed for et benediktinerkloster tæt på samme by. Erasmus lovpriste ham for hans menneskelige og intellektuelle egenskaber og fastholdt venskabets med ham selv efter Volzcius som sidste trin i en længere proces i 1526 formelt forlod den gamle kirke for at slutte sig til den nye. Så vidt

Toronto 1985-87, samt P. S. Allens og hans medudgiveres udtømmelige introduktioner og noter i *Opus Epistolarum*.

²⁹ Jf. J.B. Trapp and Hubertus Schulte Herbruggen: *The King's good servant, Sir Thomas More, 1477/8-1535*, London 1977, s. 129.

gik *Sigismundus Gelenius* (ca. 1498-1554) ikke, men han blev dog Melanchthons ven. Han var født i Prag. Han var fra sin tidlige ungdom på flere rejser i Italien, hvor hans studier i græsk skabte et solidt grundlag for hans senere, langstrakte virke i Basel, hvor han slog sig ned i midten af 1520erne, i første omgang hos Erasmus. Han bistod Erasmus ved flere af dennes udgaver, og medvirkede ved en lang række projekter i Frobenius' officin.³⁰

Hvor vigtigt dette var for Erasmus' liv og værk fremgår med stor tydelighed også af testamentet, hvori ejere og familier omkring trykkeriet er betænkt med gaver, der afspejler tætte personlige relationer. *Johannes Erasmus Frobenius* (ca. 1515-1549), normalt blot benævnt Erasmus, var yngste søn af Johannes Frobenius (ca. 1460-1527) og Gertrud Lachner (død 1560). Erasmus var opkaldt efter Erasmus, der sammen med Beatus Rhenanus var hans gudfader. Erasmus satte pris på sit gudbarn og fulgte hans udvikling nøje. Han dedicerede en ny udgave af *Colloquia Familiaria* til den da kun 6-årige Erasmus.³¹ Erasmus blev i 1530 sendt til Louvain for at studere ved Collegium Trilingue. Det blev dog ikke starten på en egentlig akademisk løbebane. Han synes senere at være blevet knyttet til familiens bogtrykkeri, men uden at få nogen central rolle i dets drift.

Hieronymus Frobenius (1501-1563) var Johannes Frobenius' ældste søn af dennes første ægteskab (med en kvinde om hvem intet vides, end ikke hendes navn). Han videreførte officinet efter sin fars død, fra sent i 1520erne først sammen med Johann Herwagen, der kom til Basel i 1528 og kort efter blev gift med Johannes Frobenius' enke, Gertrud; og snart efter sammen med Nicolaus Episcopus. – Hieronymus' kone var i 1536 *Anna*, der også er betænkt i testamentet. Hun var født Lachner, og lillesøster til hans fars anden hustru. Ringen med den tilbageskuen- de kvinde, hun fik, synes ikke bevaret, og historien om, hvorfor netop hun fik den, er ikke fortalt.

³⁰ Jf. Pierre Petitmengin: Sigismundus Gelenius, *Centuria Latinae II. Cent une figures humanistes de la Renaissance aux Lumières. À la mémoire de Marie-Madeleine de la Garanderie*, réunies par Colette Nativel, Genève 2006, s. 337-351; og samme: Un ami de Melanchthon: Sigismundus Gelenius, éditeur et traducteur de textes classiques et patristiques, *Die Patristik in der frühen Neuzeit. Die Relektüre des Kirchenväters in den Wissenschaften des 15. bis 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2006, s. 65-92. – Jeg takker professor Petitmengin for henvisninger samt udbytterige samtaler under arbejdet med denne afhandling.

³¹ Udgaven udkom i marts og var trykt hos Erasmus' far, Johannes Frobenius; jf. *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I-3, Amsterdam 1972, s. 122f.

Nicolaus Episcopus (1501-1564) var født i Rittershoffen (Alsace) og kom som ganske ung til Basel, hvor han optræder i universitetets register i foråret 1518. Om han tog en grad er uvist, men han erhvervede sig både dengang og sidenhen betydelig lærdom, der kom ham til gode i hans arbejde som bogtrykker og forlægger. Han blev knyttet til Johannes Frobenius' officin i 1520, og nåede således at blive oplært af den gamle mester. Siden videreførte han som nævnt virksomheden sammen med Hieronymus Frobenius, og blev i 1529 gift med dennes halvsøster, *Justina* (1512-1564), Johannes Frobenius' datter af andet ægteskab. – Tæt forbundne venner af Erasmus var også testamentets sidste navngivne modtagere:

Conradus Goclenius (død 1539) var født i Mengeringhausen i Westfalen, men fik sit virke ved det navnkundige *Collegium Trilingue* i Louvain. Han vandt stor anerkendelse for sine faglige og pædagogiske kvaliteter, også hos Erasmus, der desuden i vid udstrækning benyttede sig af Goclenius' administrative evner til at ordne ting og sager i Nederlandene, som det også fremgår af testamentet. Et stærkt udtryk for den tillid, Erasmus nærrede til ham er det, at han i 1524 deponerede manuskriptet til sin selvbiografi, *Compendium vitae*, som han ikke selv ønskede at publicere, hos Goclenius.³²

Bonifacius Amerbachius (1495-1562) var yngste søn af den berømte bogtrykker og forlægger Johann Amerbach (ca. 1443-1513). Bonifacius fik en solid skoling i både græsk og latin, og har som barn kunnet træffe adskillige af tidens store lærde i sin fars virksomhed – bl.a. Erasmus. Bonifacius valgte selv juraen som fag, men bevarede livet igennem sit store engagement i den litteratur og humanisme, som Erasmus blev hovedeksponent for. De to havde allerede mødt hinanden, da Erasmus i maj 1516 fra Basel sendte sit første, sympatetiske brev til Bonifacius i Freiburg, hvor han studerede jura. Bonifacius bistod Erasmus med et væld af praktiske sager, og det var på basis af et langt livs erfaringer og venskab, at han indsatte Bonifacius som hovedarving i sit testamente.

Gaven til de unavngivne fattige, til de unge kvinder, der var giftede men uformuende, til evnerige unge mænds uddannelse og til andre, som arving og eksekutorer måtte finde støtteværdige, er et smukt udtryk for at Erasmus' humanisme ikke blot knytter sig til hvad han skrev, men også var rodfæstet på et alment menneskeligt plan. Det var

³² *Compendium vitae* blev først udgivet i 1607. Det er genudgivet i *Opus Epistolarum*, 1, 1906, s. 47-52, og diskuteret i Appendix I i samme bind s. 575-578.

ikke en pludselig opstået indskydelse, for en tilsvarende bestemmelse findes allerede i Erasmus' første testamente.³³

Erasmus havde livet igennem skænket gaver til venner, amanuenser og andre, der stod ham nær. Et af de smukkeste eksempler er det endnu bevarede portræt af sig selv, som han i 1517 lod Quentin Metsys male, som sin del af en gave fra Erasmus og Peter Gillis, der ligeledes blev portrætteret af Metsys, til den fælles ven i England, Thomas More. Denne generøse gave kan, ligesom gaver til andre, følges i Erasmus' korrespondance, mens andre kan dokumenteres i kraft af gaverne selv. Det gælder således to udgaver af Erasmus' *Adagia*, dels den, der udkom i Basel 1523,³⁴ dels den, der udkom samme sted i 1526,³⁵ begge benyttet som udgangspunkt for hver sin senere udgave af Erasmus selv og derfor forsynet med egenhændige annotationer og tilføjelser. Begge bind blev skænket af Erasmus til Nicolaus Cannius, hans amanuensis igennem en årrække, først i Basel, siden i Freiburg. Cannius forlod Erasmus og Freiburg i januar 1530 for at vende tilbage til Nederlandene, som han stammede fra. I de to pretiøse bøger, han bragte med sig som gave fra Erasmus, har han indskrevet sit eget navn som ejer og Erasmus' som giver.³⁶

Antallet af testamentariske modtagere var begrænset i forhold til Erasmus' store kreds af venner og nære og fjerne bekendte. Der var mange, der gerne ville have et minde om den store mester, og mindre end Cannius' to store bind kunne gøre det: måske en bog, der havde tilhørt Erasmus, måske et blad, han havde skrevet på, måske et af hans

³³ Erasmus' første testamente, der er dateret den 22. januar 1527, er udgivet som Appendix XIX i *Opus Epistolarum*, VI, 1926, s. 503-506. Heri skænker Erasmus hvad der ikke på anden vis er disponeret over i testamentet *in usus pios, praecipue sublevandis bonae spei adolescentibus et elocandis pudicis virginibus*, "til fromme formål, særligt til at støtte lovende unge mænd og til at bringe unge ærbare kvinder på vej". Erasmus underskrev sit andet testamente i Freiburg den 26. november 1533, men det er gået tabt.

³⁴ I Amsterdam-udgaven af *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami* refereres der til eksemplaret med siglet π. Det blev først kendt, da det blev sat på auktion hos Sotheby i London 20. november 1990; det blev erhvervet af en privat samler.

³⁵ Nu i Bibliotheca Apostolica Vaticana, Codex Chigianus R. VIII. 62; i Amsterdam-udgaven betegnet med siglet χ.

³⁶ Ejertilskriften i π lyder: "Sum nicolai Cannij ex liberalitate praeceptoris mei Erasmi Rotterodami"; den er gengivet i faksimile på s. 213 i Sotheby's auktionskatalog. Ejertilskriften i χ (Codex Chigianus) lyder: "Cannius est dominus, sed magni munere Erasmi"; siden med tilskriften er reproduceret som fig. 3 hos Luigi Michelini Tocci: *In officina Erasmi. L'apparato autografo di Erasmo per l'edizione 1528 degli Adagia e un nuovo manoscritto del Compendium Vitae*, Roma 1989 (Note e discussioni erudite, 20).

egne værker med hans navn eller en tilskreven note. Amerbach fik flere henvendelser, og skuffede givetvis en del, når han henholdt sig til testamentets bestemmelser.

En af dem, der ingenting modtog, var Gilbertus Cognatus, Erasmus' flittige og kompetente amanuensis efter Cannius. Han kom i Erasmus' tjeneste i sommeren 1530, fulgte med ham fra Freiburg til Basel i 1535, vendte tilbage til Freiburg i september samme år for at ordne forskellige praktiske ting for Erasmus, for senere samme år at bosætte sig i den landsby, han oprindeligt kom fra, Nozeroy i Franche-Comté. Alt sammen efter aftale med Erasmus, der agtede ham højt både som menneske, medhjælper og skolar. Cognatus kontaktede Amerbach, da han havde hørt rygter om at han skulle være blevet betænkt i testamentet. Han reagerede med vemodig resignation snarere end bitterhed, da Amerbach meddelte, at det ikke var tilfældet.

Erasmus' bibliotek

Erasmus' testamente giver et fascinerende indblik i ting, hans satte så stor pris på, at han fandt dem værd at skænke bort til personer, der stod ham så nær at han vidste, at de ville vække glæde som varige minder om en afdød ven. Han havde allerede solgt en del af sit bohave i forbindelse med flytningen fra Freiburg, så det var de sidste ting, han fordelte i sit testamente. Erasmus' *supellex*, alt hans udstyr, blev allerede ved den lejlighed registreret i en fortegnelse, der blev udarbejdet af den netop nævnte Gilbertus Cognatus den 10 april 1534.³⁷ Og alt resterende blev registreret igen ti dage efter Erasmus' død, denne gang af notaren i Basel, i forbindelse med boopgørelsen.³⁸ Erasmus' konkrete virkelighed i den sidste fase af hans liv er inventariseret ned i mindste detalje.

Det er i den sammenhæng påfaldende, at Erasmus ingen bestemmelser tog omkring de mange papirer der nu er samlet i de tre bind i København, og at de ikke optræder i nogen af de fortegnelser der blev udarbejdet. Mange ville også dengang være lykkelige for at eje blot et blad af en tekst af Erasmus, skrevet i hans egen hånd. Amerbach blev kontaktet af personer, der havde kendt Erasmus, og som ville være glade

³⁷ Universitätsbibliothek Basel, ms. C. VII, 19, f. 2r-10r; den er udgivet af Ludwig Sieber i *Das Mobilier des Erasmus*, Basel 1891.

³⁸ Universitätsbibliothek Basel, ms. C. VII, 19, f. 102r-106r; den er udgivet af Ludwig Sieber i *Inventarium über die Hinterlassenschaft des Erasmus*, Basel 1889.

for blot at få en bog, denne havde ejet, læst og måske skrevet en note i. Erasmus' efterladte papirer kendte kun en sluttet lille kreds til, men de må have vidst at de var der. Tavsheden omkring dem er påfaldende, så meget mere som to af de tre bind indeholder en kopi af det testamente, hvori Erasmus fordelte sine ejendele. Måske indgik de i det bibliotek, han havde solgt til Johannes a Lasco?

Også Erasmus' bibliotek blev inventariseret. Det var det blevet, da Erasmus solgte det i sommeren 1525, og det blev det igen, da køberen efter Erasmus' død overfor Amerbach bekræftede sit ønske om at overtage biblioteket og betalte den resterende halvdel af den aftalte købesum. Den første liste er gået tabt. Den sidste blev lavet i to eksemplarer, hvoraf det ene forblev hos Amerbach i Basel og endnu er bevaret,³⁹ mens det andet fulgte med bøgerne som forsendelsesliste og er gået tabt.

Den nye ejer, Johannes a Lasco eller Jan Laski (1499-1560), havde i et halvt års tid opholdt sig som gæst i Erasmus' hus i Basel. Han hørte til en af de mest magtfulde familier i Polen. Hans onkel var ærkebiskop af Giezno og således den katolske kirkes primas i Polen. Jan Laski var berejst og veluddannet og allerede godt på vej op i de kirkelige og administrative hierarkier i sit hjemland, da han mødte Erasmus.

Listen har ifølge Husners nummerering 413 indførsler, svarende til en del flere bind. Den har været fyldestgørende og i overensstemmelse med det bibliotek, der blev sendt fra Basel og modtaget i Krakow, for Laski kvitterede for modtagelsen uden indvendinger og rejste kun et spørgsmål vedrørende nogle håndskrifter. Biblioteket er bredt sammensat, men særlig fyldigt når det gælder bøger med klassiske forfattere og kirkefædrenes tekster. Middelalderens teologi er repræsenteret af bl.a. Thomas Aquinas, renæssancens humanisme bl.a. af Marsilio Ficinos latinske oversættelse af Platons værker. Listen rummer også værker af samtidige forfattere, filologer som Guillaume Budé, teologer som Jacques Lefèvre d'Étaples, og bøger, hvis tilblivelse Erasmus havde fulgt

³⁹ Listen findes i Universitätsbibliothek Basel og har signaturen Ms. C VIa 71 f. 38-45. Den er udgivet af Fritz Husner i afhandlingen *Die Bibliothek des Erasmus, Gedenkschrift zum 400. Todestag des Erasmus von Rotterdam*, Basel 1936, s. 228-59. Jf. også Alexandre Vanautgaerden: *Item ein schöne Bibliothec mit eim Register. Un deuxième inventaire de la bibliothèque d'Érasme (à propos du manuscrit C VIa 71 de la bibliothèque universitaire de Bâle)*, *Les humanistes et leur bibliothèque, Humanists and their Libraries. Actes du Colloque international, Proceedings of the International Conference, Bruxelles, 26-28 août 1999*, ed. Rudolf De Smet, Leuven 2002 (= *Travaux de l'Institut interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'humanisme*, 13), s. 59-112.

Des Eras. Roterdami

Αἱ ΘΕΙΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΕΙΑΙ.

ΤΟΥ ἉΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ.

ΚΑΙ ἡ τῶν ΠΡΟΗΓΙΑΣΜΕΝΩΝ.

ΓΕΡΜΑΝΟΥ ἈΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
Κωνσταντινουπόλεως, ἡγουμένου Ἐκκλησιαστικῆς
καὶ Μυσικῆς Διοέσεως.

νῦν δὲ ἔστιν
Ἰωάννης Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης
α. φ. β. β. τῆς αβ τοῦ β.

på nærmeste hånd, som vennen Thomas Mores Utopia, eller direkte forårsaget, som Martin Luthers skrift om den trælbundne vilje. Endelig rummer listen adskillige af Erasmus' egne værker.

Kun få af eksemplarerne fra Erasmus' bibliotek er endnu bevaret. Fritz Husner identificerede 9 af listens numre med endnu eksisterende eksemplarer. Antallet af genkendte eksemplarer er siden blevet forøget, senest til 27, hvoraf dog i hvert fald en enkelt identifikation er forkert. Forsendelseslistens nr. 116, en kommenteret udgave af komediedigteren Aristophanes på græsk, er således blevet identificeret med et eksemplar i Det Kongelige Bibliotek. Biblioteket har den samme udgave, som Erasmus, men desværre ikke hans eksemplar.⁴⁰ Til gengæld ejer biblioteket et eksemplar af en bog med liturgier på græsk, der ikke optræder i listen, men som muligvis har tilhørt Erasmus. Øverst på titelbladet er der i en hånd, der ikke er Erasmus egen, skrevet *Des. Eras. Roterodamj*, "Erasmus af Rotterdams <bog>" altså en tilkendegivelse af af denne bog tilhører eller har tilhørt Erasmus af Rotterdam. Når man ikke uden videre kan relegere navn og genitiv som en ukendt ejers forsøg på at give eksemplaret ekstra status og værdi, er det fordi der nederst på samme side på græsk er skrevet "nu tilhører den Johannes Arcerius Theodoretus". Den note har større autenticitet, og Arcerius er en del af historien om et håndskrift, som Erasmus har ejet.⁴¹

Erasmus' bibliotek rummede nemlig også håndskrifter. Ved fem af listens indførsler er ordet *manuscriptus* tilføjet. Det drejer sig om følgende:⁴²

- 234 Chrysosto. in Epist. 1 & 2 ad Corin. graece manuscriptus
 235 Chryso. in epistolas ad Heb. Galatas. Varia, graece eadem manuscript.
 244 De copia uerborum Eras. commentarius, manuscriptus

⁴⁰ Alexandre Vanautgaerden: Ex bibliotheca Erasmi. Catalogue des 33 ouvrages conservés de la bibliothèque d'Érasme et des 11 ex dono connus à ce jour, *Le biblioteche private come paradigma bibliografico. Atti del convegno internazionale, Roma, Tempio di Adriano, 10-12 ottobre 2007*, a cura di Fiammetta Sabba, Roma 2008 (=Il bibliotecario, 20), s. 313-362 (Aristophanes: Catalogue 1).

⁴¹ KB S-30: 30, 50.

⁴² Her citeret efter Husner 1936, s. 241-244.

III. 4. Titelsiden af *Αἱ Θεῖαι Λειτουργεῖαι* [Hai Theiai Leitourgeiai], Roma 1526, med Erasmus' navn angivet som bogens ejer øverst og Johannes Arcerius Theodoretus' ejer-notits skrevet på græsk nederst. KB, S-30: 30, - 50.

- 253 Ciceronis de natura deorum lib. 3. Eiusdem de diuinatione lib 2. manuscrip.
- 387 Regula fratrum minorum cum testa. sancti Francisci. Venatorium Canonicorum regularium Item irregularium, manuscrip.

Det anonyme håndskrift, der refereres til i nr. 387, knytter sig til Erasmus' tidligste tid. Håndskriftets første del må have indeholdt franciskernes ordensregel, mens skriftet *Venatorium Canonicorum* er forfattet af Johannes Mauburnus eller Jan Mombaer (ca. 1460-1502), der var en fremtrædende repræsentant for reformbevægelsen *Devotio moderna*.⁴³ Erasmus mødte Mombaer i sine helt unge dage, og sendte ham i 1497 og 1498 et par breve, der er skrevet med stor hengivenhed og respekt.⁴⁴ Værd at notere er det også, at der i hans bibliotek var et håndskrift med et af hans egne skrifter, *De copia verborum*. Det er et værk med en lang og kompliceret historie, der går helt tilbage til Erasmus' tid som studerende i Paris før århundredeskiftet og følger hans veje både til Italien og England og tilbage til Frankrig, hvor værket udkom første gang hos Jodocus Badius Ascensius i 1512, i en form, Erasmus ikke var tilfreds med. Det blev udgivet talrige gange senere, som oftest uden Erasmus' vidende og medvirken. Den seneste udgave, han selv tog del i, blev trykt i Frobenius' officin i august 1534.⁴⁵

Erasmus havde andre håndskrifter i sit bibliotek end dem, der var anført i listen. Det fremgår bl.a. af, at Laski efter Erasmus' død spurgte til dem i et brev til Bonifacius Amerbach skrevet i Krakau den 5. april 1537, hvori han kvitterer for modtagelsen af biblioteket. Laski må altså have set dem hos Erasmus – og husket dem. Det drejede sig om en

⁴³ Om Mombaer/Mauburnus og de bevarede håndskrifter til *Venatorium* se Pierre Debongnie: *Jean Mombaer de Bruxelles, abbé de Livry. Ses écrits et ses réformes*, Louvain 1927 (= Recueil de travaux publ. par les membres des Conférences d'histoire et de philologie, Série 2, 11), særligt s. 44-67 & 332; *Petri Trudonensis Catalogus scriptorium Windeshemensium*, ed. W. Lourdaux & E. Persoons, Leuven 1968 (= Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5.3), s. 118-125, og Claudio Balzaretti: Un manoscritto di Jean Mombaer a Novara, *Scriptorium. Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, 53:2, 1999, s. 347-350. Ingen af forfatterne kender til et eksemplar, der har tilhørt Erasmus.

⁴⁴ Se *Opus Epistolarum*, 1, 1906, s. 166-168 & 199-201 (epp. 52 & 73) og særligt Allens introduktion til ep. 52. Jf. desuden James K. Farge: Jan Mombaer, *Contemporaries of Erasmus*, 2, Toronto 1986, s. 447f. – Forekomsten af dette håndskrift i boglisten synes ikke at være blevet bemærket i Erasmusforskningen.

⁴⁵ Om udgivelseshistorien, jf. Betty I. Knox' Introduction i udgaven af skriftet i *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I-6, 1988, s. 7-19.

græsk Chrysostomos (angiveligt erhvervet i Padua og indeholdende kirkefaderens kommentar *in Acta apostolorum*, dvs. ikke et af de to Chrysostomos-håndskrifter, der er anført i listen), et håndskrift indeholdende Augustinus' *De Civitate Dei*, samt et håndskrift, som Laski beskriver som et *fragmentum antiquitatum quoddam in membranis scriptum cum picturis*, "et fragment med antikviteter skrevet på pergament, med billeder". Laski støtter sig i brevet til oplysninger fra Erasmus selv, ifølge hvem Augustin-håndskriftet var udlånt til en person, hvis navn Laski i skrivende stund ikke huskede. Han tilkendegav samtidig, at han ikke kende sig så meget om håndskriftet med Chrysostomos, men at han var interesseret i de øvrige, og at han vil tage spørgsmålet op med Amerbach og enten selv komme eller sende en mellemmand for at afklare spørgsmålet.⁴⁶

At Laski spørger til disse håndskrifter og omvendt ikke nævner de håndskrifter, der var anført i listen, må betyde, at han havde modtaget de fem håndskrifter, der var anført i listen. At han fik dem som del af købet var også i overensstemmelse med den aftale, Erasmus og Laski havde indgået. Ifølge denne indgik alene græske håndskrifter ikke i handlen, hvilket Erasmus udtrykkeligt havde gjort opmærksom på i det første testamente, han skrev i Basel 22. januar 1527. Det hedder heri, at biblioteket allerede er solgt til Laski for 400 gylden, af hvilke han har betalt de 200. Det hedder videre: "Undtaget er de græske bøger, afskrevet med pen på pergament eller papir, for hvilke han, hvis han ønsker at have dem, skal betale særskilt, sådan som det fremgår af kontrakten".⁴⁷ I det endegyldige testamente fra 12. februar 1536 er denne undtagelse ikke medtaget. Det ændrede naturligvis ikke på den indgåede aftale, hvad Laski heller ikke forsøgte at gøre gældende. Til gengæld kan man få den tanke, at Laskis mindre interesse for den græske Chrysostomuskodex med kommentaren til Apostlenes Gerninger hænger sammen med at han kontraktligt følte sig berettiget til at overtage håndskriftet med Augustinus' *De Civitate Dei* og fragmentet på pergament med billeder. Disse var nemlig skrevet på latin, og således ikke undtaget.

Det seneste dokument, der belyser sagen, er et brev fra Andreas Fricius i Frankfurt til Bonifacius Amerbach i Basel fra 17. september 1538. Fricius arbejdede for Laski og agerede på dennes vegne. Amerbach

⁴⁶ Die *Amerbachkorrespondenz*, hrsg. von Alfred Hartmann, V: Die Briefe aus den Jahren 1537-1543, Basel 1958, s. 44f. (ep. 2130).

⁴⁷ Udgivet som appendix XIX i *Opus Epistolarum*, 6, 1926, s. 503-506, med citatet s. 504: "Excepti sunt libri Graeci calamo descripti in membranis aut chartis, pro quibus, si volet habere, numerabit separatim, quemadmodum docebunt syngraphae"

havde åbenbart haft en tvivl om hvorvidt de omtalte håndskrifter rent faktisk havde tilhørt Erasmus. Det havde de, kunne Laski fastslå. Han henviste til et dokument i Erasmus' egen hånd, hvoraf det også fremgik, at Erasmus på et tidspunkt selv havde udlånt Augustin-håndskriftet til Conradus Goclenius, hos hvem det muligvis endnu befandt sig. Gennem Fricius gentog Laski sit ønske om at erhverve de omdiskuterede håndskrifter og bekræftede sin vilje til at gøre det til den pris, Amerbach fandt rigtig. Han beder afslutningsvis Amerbach om at lade dem sende til den kommende messe i Frankfurt med Episcopiuss, der ved samme lejlighed vil få prisen for dem udbetalt.⁴⁸ Længere kan sagen ikke følges i Amerbach-korrespondancen. Men at det gik som foreslået af Laski, bekræftes af et af håndskrifternes senere historie – det, som i korrespondancen omtales som et fragment på pergament med billeder. Det drejer sig om en ældgammel kodex, kopieret i 400-tallet og 500-tallet og ubetinget det mest bemærkelsesværdige middelalderlige håndskrift, Erasmus havde i sit bibliotek.⁴⁹ Det indeholder en række tekster om markmåling, forfattet af flere forskellige *agrimensores*. At i hvert fald dette håndskrift endte hos Laski er ikke bevidnet af håndskriftet selv, men kan dokumenteres ud fra den stribe af successive ejere, der overtog håndskriftet efter ham: Gerardus Mortaigne, Regnerus Praedinius, den tidligere nævnte Johannes Arcerius Theodoretus, dennes søn Sixtus Arcerius og til sidst Petrus Scriverius, der solgte håndskriftet til dets nuværende ejer, Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel, i 1663.⁵⁰ – For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at Erasmus har ejet yderlige et middelalderligt håndskrift, indeholdende Palladius' *De agricultura*. Det har senere tilhørt dronning Christina af Sverige og indgik med hendes håndskrifter i Vatikanets bibliotek.⁵¹

⁴⁸ *Die Amerbachkorrespondenz*, V, 1958, s. 116f. (ep 2214). – Fricius havde lejlighed til at vise det omtalte dokument til Nicolaus Episcopiuss, der var til bogmesse i Frankfurt. Denne har bragt Fricius' brev og en kopi af dokumentet med tilbage til Basel.

⁴⁹ Håndskriftet blev fundet af Giorgio Galbiato i klostret Bobbio i 1493. Hvordan det er kommet i Erasmus' eje er ikke dokumenteret.

⁵⁰ Håndskriftet, der i litteraturen betegnes som *codex Arcerianus*, har signaturen Cod. Guelf. 36. 23. Aug. fol. Det er kopieret i Italien og har muligvis tilhørt Bobbio siden 1000-tallet. Det er beskrevet hos Otto von Heinemann: *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Zweite Abteilung. Die Augusteischen Handschriften*, III, Wolfenbüttel 1898, s. 124-128, og af E.A. Lowe i *Codices Latini Antiquiores. Part IX: Germany*, s. 39, no. 1374 (b+a). Jf. også *Texts and Transmission. A survey of the Latin classics*, ed. L. D. Reynolds, Oxford 1983, s. 1f.

⁵¹ BAV, Reg. Lat. 1252. Jf. Elisabeth Pellegrin: Un ex-libris autographe d'Erasmus dans un manuscrit de l'"Opus agriculturae" de Palladius (Vatican, BAV, Reg. lat. 1252), *Scrip-*

Jan Laski fik ikke den løbebane i sit hjemland, der var forudset. Han brød med den katolske kirke og blev evangelisk reformator, først i Emden, siden i London, senere også i sit hjemland Polen. Erasmus' bibliotek overlevede ikke i længden de trængsler og rejser, Laskis ejerskab udsatte det for. Dets historie kan skimtes i glimt men ikke i detaljer, bortset fra dem, der kan fremdrages af de få bevarede eksemplarer.

Amerbach havde sammen med bøgerne sendt Laski en påmindelse om at være forsigtig med at lade hvem som helst få adgang til Erasmus' bibliotek og derved mulighed for at misbruge hvad man fandt noteret i hans bøger. Laski blev muligvis lidt stødt, men lovede at være forsigtig: "Når du påmindes om, at jeg ikke skal tillade hvem som helst at læse i Erasmus' bøger, så ville jeg også uden at være blevet påmindet have afholdt mig fra at gøre det, men efter at være blevet det, vil jeg passe på med endnu større omhu, nu især da intet er sikkert mod ondsindede personers chikane".⁵² Amerbachs ærinde var seriøst, og berørte et punkt, Erasmus ikke synes at have tænkt på, da han i sin tid solgte biblioteket, nemlig at optegnelser i bøgerne, læst af de forkerte, kunne misbruges til angreb på Erasmus. Uautoriseret publicering og falske udlægninger af det han skrev, var Erasmus i høj grad ømfindtlig og sårbar overfor. Det vidste Amerbach, som havde skrevet om problemet i sit forord til den katalog over Erasmus' samlede værker, han selv, Hieronymus Frobenius og Nicolaus Episcopius udgav tidligt i 1537.⁵³

Laski har næppe ment at han forbrød sig mod sit løfte, da han i december samme år – 1537 – gav den første bog fra Erasmus' bibliotek fra sig. Det var Reuchlins *Rudimenta Hebraica* fra 1506, forsynet med Erasmus' eget enkle ejermærke: *Sum Erasmi nec muto dominum*, "Jeg tilhører

torium, XXIX, 2, 1975, s. 162-166 (med planche 20). Jf. tillige *Les manuscrits classiques Latins de la Bibliothèque Vaticane*. Catalogue établi par Élisabeth Pellegrin (et al.), II, 1, Paris 1978, s. 154f. Håndskriftet dateres til slutningen af det 12. århundrede. Pellegrin har med ultraviolet lys fundet Erasmus' ejermærke (*Sum Erasmi Rot<ero>d<ami>*). Det er ifølge en notits i håndskriftet, ligeledes læst og citeret af Pellegrin, skænket til Erasmus af abbeden af Saint-Sulpice-en-Bugey, Pierre de Mornieu, i 1535. Laski har derfor ikke haft kendskab til håndskriftet.

⁵² Amerbachs brev er gået tabt, men reflekteres i Laskis svarbrev skrevet i Krakow 5. april 1537, udgivet i *Die Amerbachkorrespondenz*, V, 1958, s. 45 (ep. 2130): "(...) Quod mones, ne quousis ad Erasmi librorum lectionem admittam, id quidem etiam non admonitus facturus eram, sed tamen admonitus diligentius cauebo, nunc praesertim, cum nihil sit tutum a calumnia maleuolorum hominum (...)".

⁵³ *Catalogi duo operum Des. Erasmi*. Forordet, der er dateret 1. februar, har form af et brev til Johannes Paungartner og er udgivet i *Die Amerbachkorrespondenz*, V, 1958, s. 25-30 (ep. 2113) samt i *Opus epistolarum*, XI, 1947, s. 351-356.

Erasmus og jeg skifter ikke ejer”, som han i Mainz forærede til Albert Hardenberg. Et par år senere forærede han i Louvain Hardenberg endnu en bog af Reuchlin, *De verbo mirifico* fra 1514, i det eksemplar forfatteren havde sendt som gave til Erasmus. Uden dedikation, men igen med Erasmus’ egenhændige ejermærke nederst på titelsiden: *Ex dono auctoris. Sum Erasmi nec muto dominum*, “Gave fra forfatteren. Jeg tilhører Erasmus og jeg skifter ikke ejer”. Hardenberg har føjet sit ejermærke til øverst på siden, i en note nedfældet i 1547 om bogens historie.⁵⁴

Hovedparten af Laskis bibliotek – der rummede mere end Erasmus’ bøger – befandt sig på denne tid fortsat i Krakow, men af et brev til Hardenberg fra 5. august 1541 fremgår det, at han nu har fået det bragt til Frankfurt, åbenbart på vej til Emden,⁵⁵ der i nogle år blev centrum for hans virke. Biblioteket fulgte ham også til London, da han i 1550 blev superintendent for de protestantiske udenlandske menigheder. Det fremgår af et brev fra Laski fra den 10. april 1551 til Heinrich Bullinger, hvori det hedder, at den resterende del af hans bibliotek for nylig er nået frem.⁵⁶ En del af det var der åbenbart allerede. Med i den nu sendte del var manuskriptet til Bullingers bog om sakramenterne, som Laski havde fået tilsendt af forfatteren 3 år tidligere og nu var ved at udgive i London. Laski forsynede den i eget navn med en varm dedikation til kongens halvsøster, den senere dronning Elisabeth I. Da hendes halvsøster, den katolske Mary, et par år senere besteg tronen, måtte Laski og hans protestantiske trosfæller forlade England.

Laski valgte at lede sin flok til det protestantiske Danmark og anmode kongen, Christian III, om tilladelse til at lade forsamlingen slå rod i hans rige. Den 17. september 1553 påbegyndte han og henved 175 medlemmer af hans menighed rejsen mod øst om bord på to danske skibe. Allerede på rejsen kom de ud for hårdt vejr og modgang – det skib, Laski selv var om bord på, blev slået ud af kurs og endte i Norge og nåede først i havn i Helsingør den 29. oktober. Herfra tog Laski og to af hans nærmeste medarbejdere videre til Kolding, hvor kongen opholdt sig. De øvrige medlemmer af menigheden blev sendt til København, hvor de bl.a. fik lejlighed til at møde Peder Palladius.

⁵⁴ Begge eksemplarer er nu en del af Sammlung Albert Hardenberg i Johannes a Lasco Bibliothek i Emden.

⁵⁵ *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita*, ed. A. Kuyper, II, Amsterdam & Haag 1866, s. 553f.

⁵⁶ *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita*, ed. A. Kuyper, II, Amsterdam & Haag 1866, s. 648f.

Kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten har på forbilledlig vis gennemgået hele forløbet, herunder de forhandlinger og samtaler der blev ført mellem flygtningene og den danske konge og hans teologer.⁵⁷ Et centralt stridspunkt var det teologiske spørgsmål om nadveren og Kristi reale eller symbolske tilstedeværelse heri. Drøftelserne, der synes at være blevet ført med en rimelig grad af forståelse for de fremmede og deres vanskelige situation, endte med en afvisning. Laski og hans to medforhandlere fik den 18. november ordre til at forlade Kolding og Danmark via Holsten. De påbegyndte rejsen dagen efter, mens menigheden i København den 12. december blev bragt om bord på tre skibe og sejlet til Tyskland.

Historien om Laskis korte ophold i Danmark handler om teologi, konfessioner, magt og politik. Det er i den sammenhæng kun en fascinerende biomstændighed, at Erasmus' bibliotek med stor sandsynlighed har befundet sig i Danmark i nogle få uger! Han efterlod det ikke i London og har haft brug for det i det land, han håbede at bosætte sig i med sin menighed. Om Laski ville have opnået mere, hvis han havde brugt det og fulgt en anden strategi, er et åbent spørgsmål, som kun kan besvares kontrafaktisk. Han *kunne* have skænket kongen Erasmus' eksemplar af dennes egen udgave af *Novum Testamentum*. Han *kunne* have foræret Peder Palladius, der tre år efter Laskis besøg introducerede ordet og begrebet utopi i dansk,⁵⁸ Erasmus' eksemplar af Thomas Mores *Utopia*. Han *kunne* for den sags skyld have givet alle involverede danske præster og embedsmænd hver deres eksemplar af et værk af Erasmus fra Erasmus' eget bibliotek – det rummede mere end 100 af dem. Men intet af det blev efterladt i Danmark, og i tiden efter Laskis tilbagekomst til Emden, synes opløsningen af biblioteket at have taget fart. En del bøger synes at have passeret et medlem af menigheden, Gerardus Mortaingne, og snart efter fra denne videre til Regnerus Praedinius, der i hvert fald var konfessionel sympatisør og dertil ubetinget beundrer af Erasmus. Da Laski i 1557 vendte tilbage til Polen var de fleste af Erasmus' bøger vistnok spredt.

⁵⁷ Martin Schwarz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken (1537-1560)*, 1987 (Studier i den danske reformationskirke 2), s. 206-224. – 2 breve fra Chr. 3 til Laski er udgivet som bilag 2 & 3 på s. 404-406. Jf. også sammes *Peder Palladius. Sjællands første lutherske biskop*, 2006, s. 82-85.

⁵⁸ Jf. Erik Petersen: Om den hellige ægteskabs stat, om frugtsommelige kvinder og om det rige der kaldes Utopia. Peder Palladius' 'Tuende merckelige Tractater' og deres forlæg, *Danske Studier*, 1991, s. 29-56.

Kopierne af Erasmus' testamente i GKS 95 2° og Thott 73 2°

Biblioteket giver således ikke svar på, hvor papirerne i de tre københavnske bind befandt sig og hvorledes der blev disponeret med dem ved Erasmus' død. Jeg vil derfor vende tilbage til testamentet igen. Ikke originalen, men de to kopier, der findes i henholdsvis GKS 95 2° og Thott 73 2°.

P.S. Allen genkendte ikke hånden, der har afskrevet testamentet i GKS 95 2° og fremsatte ingen teorier om, hvem det kunne være. I hans gennemgang af håndskriftet betegner han det som "written by a secretary",⁵⁹ i udgaven af testamentet som "a copy by a secretary".⁶⁰ Allen nævnte samtidig Lambertus Comannus, Erasmus' sidste amanuensis, som den der kunne have samlet papirerne og gjorde sig til deres første ejermand. C. Reedijk mente at kunne identificere kopisten med Gilbertus Cognatus, en af Erasmus' amanuenser i Freiburg. Teorien er interessant, fordi den kunne indicere, at håndskriftets skæbne efter Erasmus' død var knyttet til Cognatus.⁶¹ Måske som ejer, måske som bindeled til en ejer. Reedijk pegede selv på Conradus Goclenius som en nærliggende mulighed.

Identifikationen af Cognatus som testamentets kopist var palæografisk begrundet. Hånden bag kopien svarede ifølge Reedijk til den, der havde skrevet nogle breve, han havde fået fotostater af fra universitetsbiblioteket i Basel, og som angiveligt var skrevet af Cognatus. Og den svarede til den hånd, der havde kopieret størstedelen af et af Erasmus' seneste digte, som Reedijk allerede i 1956, i sin udgave af Erasmus' digte, havde identificeret som Cognatus'. Jeg har ikke haft lejlighed til at studere brevene i Basel, men anser, efter at have gransket den hos Reedijk gengivne faksimile af Erasmus' digt, *ikke* testamentets hånd for at være identisk med digtets.⁶²

Identifikationen støder på et andet problem, nemlig at kopien ikke er præcis i alle detaljer. Reedijk synes selv at have været lidt ubekvem

⁵⁹ *Opus Epistolarum*, III, 1913, s. 630.

⁶⁰ *Opus Epistolarum*, XI, 1947, s. 362.

⁶¹ I introduktionen til *Manifesta Mendacia (Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, IX-4, 2003, s. 17) støtter Erika Rummel sig til Reedijks autoritet og tilskriver Cognatus ejerskabet ikke alene af GKS 95 2°, men også af GKS 96 2°.

⁶² Digtet er udgivet i *The poems of Desiderius Erasmus*, Leiden 1956, s. 356-357. Faksimilen er indsat imellem de to sider. Manuskriptet findes i Universitätsbibliothek Basel, Erasmuslade C 8. Reedijks bestemmelse af Cognatus' hånd fremføres i udgaven med et forsigtigt forbehold, som ikke er gentaget i artiklen fra 1966.

253

¶ Testamentū Des. Erasmi Roterdami.
ex eius Chirographo ad verbum descriptum.

In Nomine Sanctę Trinitatē.

Desiderius Erasmus Roterdamus, fretus Diplomatebus Cęsarū,
Summi Pontifici ac Magnifici magistratus mętrę civitatis Basiliensis,
hoc meo Chirographo renovo supremam Voluntatem meā, quam quocumque
titulo firmam ac ratam haberi volo, irritam veri si qđ alias testatus su-

Principio certus me nullum habere Legitimum heredem, prestantiss-
imum Virum D. Bonfacium Amerbachium, omnium facultatū mearū
heredem instituo, exequutores vero Hieronymū Frobenium, et Nicolauū
Lepiscopium.

Bibliothecam meam iam pridem vendidi D. Ioanni a Lascho Polono
iuxta Syngrapham super hoc contractā inter nos confectam. Non
tradentur Libri, nisi heredi numeri ducentos florenos. Quod si ille
factum reniserit, aut me prior e vita excesserit, liberum esto heredi
de libris statuere quod Velit.

D. Ludovico Bero, Lego Horologium aureum.
Beato Renato Cobicare aureum cum fuscenula aurea.
M. Petro Viterio centum quinquaginta Coronatos aureos
Tantundem Philippo Montano.
Lamberto Famulo si mihi morienti adfuerit, ducentos florenos aureos, nisi
ego vivus ej hanc summam numeraro.
D. Ioanni Brisolo Lagenam argenteam.
D. Paulo Volzio florenos aureos centum.
Sigsimundo Gelenio ducatos centum et ~~qu~~ quinquaginta.
Ioanni Erasmo Frobenio duos annulos quorū alter non habet gemmam, alter
gemmam subviridem Galles dictam Turcois.
Hieronymo Frobenio Lego omnes Vestes meas omnemq; suppellectilem
lineam lineam, et Lineam præterea Poculū quod habet inscripta
Cardinalis Mogantini.
Uxorj eius annulū quj habet imaginem mulieris in terq; respicientis.
Nicolao Episcopo Poculū cum operculo quod in pede habet Versiculos
insculptos.
Iustina Uxorj eius duos annulos quorū alter habet Adamantem, alter
Turcois minorem.
M. Conrado Goclenio Poculū argenteū quod in summo habet imaginem
Fortunę.

253^v
 Si quis Legationorū intercederit, quod Legatum erat in hæredis arbitria
 85to.
 Haeres præter ea quæ ipsi per Syngrapham designauit, sibi acciperet quicquid
 superfuerit Poculorum, aut annularum, aut uenustissimum, adhuc nominata
 insignia. Ut Lusita nos cruciatus, Regi Poloniae ac Seuerinij Bonerij
 faciem exprimentia alijs hæc similia. Præterea ducatos omnes duplices
 et quadruplices. Pecuniam apud Conradum Goclenium depositam, ipsi
 in Brabantia dispensandam relinquet, quemadmodū ei mandauit. Si quæ
 apud Erasmum Schetum erit reliquum, ad eo repetet. Eamque pecuniam
 ac reliquam omnem quæ superfuerit, suo arbitrio ex eo confido exequus
 torum distribuet in usus pauperum, ætate aut Valetudine infirmorum. Item
 in puellis nupturas in adolescentes sanæ spei, breuiter, quoscunq; subsidio dignos
 iudicauerit.
 Hanc extremam Voluntatem meam, quæ plenior sit fidei, propria manu des
 cripsi, ac peculiarij et annulij mei sigillum Terminum affixi Basileæ in
 ædibus Hieronymij Frobenij duodecimo die Februarij Anno a natali domi
 nico Millesimo quingentesimo tricesimo sexto.

ved at finde, hvad han betegnede som “a few variants, mostly restricted to orthography” hos en så trænet kopist og professionel latinist som Cognatus, men mente kun at have observeret en enkelt decideret fejl i afskriften, nemlig *aliaque haec similia* for originalens *aliaque his similia*.⁶³ Men der er i hvert fald en mere, nemlig *verusimilium*, i det afsnit, hvori det bestemmes at alt, hvad der ikke er nærmere specificeret, tilgår Amerbach i sin egenskab af hovedarving: *Heres ... sibi accipiet quicquid superfuerit poculorum, aut annulorum aut rerum similium*. I forhold til *rerum similium* er *verusimilium* ikke en variant, men en meningsløshed og desuden en fejltolkning af Erasmus' skrift, som en trænet amanuensis ikke ville begå. Påfaldende er det også at se Erasmus' navn i testamentets begyndelse skrevet *Desiderius Erasmus Roterodamus*.⁶⁴

Teorien støder endelig på det problem, at Cognatus ikke længere var hos Erasmus, da testamentet blev skrevet og da Erasmus døde. Han var ikke med på Erasmus' sidste rejse fra Freiburg til Basel, men var rejst tilbage til Nozeroy, hvor han kom fra. Endnu den 8. oktober 1536 kendte han slet ikke til testamentet, i hvert fald ikke dets ordlyd. Det fremgår af et brev han denne dag skrev til Amerbach som svar på et nu tabt brev fra denne. Indledningen lyder i oversættelse: “Mange hilsener. Jeg har modtaget dit meget kærkomne brev, af hvilket jeg klart ser, at du forbliver dig selv lig og ikke glemmer Gilbertus, og at de rygter, der er nået hertil om hundrede floriner og et bæger efterladt til mig, intet har på sig”.⁶⁵ Cognatus har således ikke kopieret testamentet, mens Erasmus levede, og han havde ingen grund til at gøre det efter hans død.⁶⁶ Håndskriftet GKS 95 2° og dets tidlige historie kan derfor ikke knyttes til Gilbertus Cognatus.

At kopien af Erasmus' testamente i *Thott 73 2°* er lavet af Nicolaus Episcopus er indiskutabelt. Kopien er signeret af Episcopus selv. At skriften og signaturen er hans kan dokumenteres af sikre autografer, bl.a. af hans ejernotits og græske og latinske tilskrifter i en hidtil upå-

⁶³ Reedijk 1966, s. 334.

⁶⁴ Det fejlagtige i er overstreget, uvist hvornår.

⁶⁵ *Die Amerbachkorrespondenz*, V, 1958, s. 451f. (ep. 2078): „S.P. Redditae sunt mihi literae tuae multo gratissimae, ex quibus te perspicio tui similem esse et Gilberti non immemorem allatosque huc rumores de centum florenis et poculo mihi relicto esse uanos (...)“.

⁶⁶ Intet i de få breve fra Cognatus til Amerbach fra de følgende år antyder, at Cognatus på et senere tidspunkt har haft lejlighed til – eller ytret ønske om – at kopiere testamentet.

Testamentum Nicolai Episcopi

*Testamentum Nicolai Episcopi, per scripturam et fides, sunt duo
 ut sit, et magister et jurisconsultus, in dolo similitis Basilianis, hoc enim
 ante scriptum remanere forma scriptura iudicanti omnia, que ipse magister
 habet scripta et scripta haberi videtur, si quid alius, ista sunt*

1. Pium opus certus me amicum habere legitimum heredem, p'stationem vero
 d. Constanti Ambrachen, cum facultate magistro herodem legitime, ex eccles
 tatis usque Hieronymus Probano et Nicolau Episcopum.
2. Bibliotheca mea remanere uolendo d. Joanni a Lotho Polono, iuxta
 synographam per hoc contractum inter nos confectam. Non tradent libri, nisi
 sint emendati duobus florinos. Quid si ille potum occiderit, aut me inter
 e vita excipiente, librum esse heredi de libris statuto quod uolat.
3. D. Ludouico Bero lego horologium aureum.
4. Peto et bonam corollam auream in festiua aurca.
5. M. Ludo Votris vobis quinquaginta coronatos aureos.
6. Turcudon Rhilippo Flantano
7. Lambertus famulo, si mihi morientis adfuerit, decem florinos aureos,
 nisi ego curis ei hoc sumam emendare.
8. D. Joanni Briffico lego unum argenteum.
9. D. Paulo Votro florinos aureos octidum.
10. Sigifredo Subino decem aureos et quinquaginta
11. Joanni Crispino Probano duas annulos, quos aliter non habet germanos,
 aliter germani subindem, Galles dicta Turcis.
12. Hieronymus Probano lego tres uncias oras, omnium signeturam laurum,
 timonem et legnamis protera proculi quod habet insignia Cardinalis Magister
13. Viro eius annuli qui habet magni mularis in tergum ripicantes.
14. Hierolus Episcopus pocula in opereculo quod in modo habet opereculos
 inscriptos.
15. Lutius uxori eius duas annulos, quos aliter he adamato, aliter Turcis unare
 S. 75 legatisque inter adfuit, quod legata erit, in heredis arbitrio esto.
16. M. Corrado Acolonio poculum argenteum quod in fimo he imagnem Turcis.
 Hanc p'ha ea que ipse legauit et synographa designauit, sibi eripiet per d. sig-
 fredo poculosa, aut annulosa, aut vasa similia; aliter nonnulli insignia, ut
 Lucifanoz conciatas, vasa Polono ad Scruini Boaro facit p'primuram,
 abaq' his similia. P'ura decem tres uncias duplex et quadruplex. Remanet unum
 modu vi mandari. Si qd' upad Crispino Probano in quibusdam oblongat; quod
 est pocula et ubique omnia que p'p'fuerit, suo arbitrio et in vasa ex omni
 lora d'p'ndent in usus pauoruz, sibi aut ualida dare informari. ista in postulu
 imporal, in ad h'p'ia bona p'ri b'viter que nunc p' sub p'cho obsequo
 indicarint.
17. Hanc etiam uoluntatem, que prius sit fidei, p'ria manu descripta, et
 poculosa upali mei sigillum terminata p'p'fuit et p'p'fuit in g'libus Hiera-
 oni Probano, Ludouico die p'p'uarj, anno in natali domini millesio-
 mo quingentesimo octidmo sexto.

*Nicolaus Episcopus, testator
 meus, ex istis scriptis manifestis
 manifestis*

III. 6. Nicolaus Episcopus' kopi af Erasmus' testamente i Thott 73 2°.

aget udgave af Macrobius i Det Kongelige Bibliotek.⁶⁷ Spørgsmålet er altså ikke om han har kopieret testamentet, men i hvilken egenskab og situation han gjorde det. På vegne af Erasmus? På foranledning af Bonifacius Amerbach? Som eksekutor? Som ejer af håndskriftet? Til besvarelse af dette spørgsmål afgiver en indklæbet lap på bindets forreste inderside vigtig, men uheldigvis stærkt fragmentarisk og derfor ikke entydig information. Det er Reedijks fortjeneste at have observeret den og indset dens betydning.

Den indklæbede lap må antages at være de fattige rester af et beskyttelsesblad klæbet til bindet. Der er rester af to linjer, der kan have strakt sig over hele bladets bredde og under alle omstændigheder har været længere end det, der nu kan ses. Skriften er stærkt bleget, og lappen selv så havareret, at det ikke kan tages for givet at den afspejler den oprindelige tilstand selv som fragment. Kun få bogstaver er synlige for det blotte øje, men ved hjælp af en quartzlampe lykkedes det Reedijk at tolke følgende:

*Nicolai Episcopii, succesoris <Io. Frob.> et Justinae <filiae> D <Erasmi mo> numentum Rot<erodami> .....*⁶⁸

Jeg selv har ved autopsi og anvendelse af digitale billeder optaget i ultraviolet lys været i stand til at læse følgende:⁶⁹

Nicolai Episcopii, successor... / numentum hoc

Jeg er således enig med Reedijk i, at der læses *Nicolai Episcopii*. Jeg er i tvivl om endelsen på *successor*, men er sikker på, at *numentum* efterfølges af *hoc* (og ikke *Rot*). Jeg er enig i, at *numentum* skal suppleres med *mo*,⁷⁰ således at det hele ord har været *monumentum*, men anser derudover Reedijks konjekture for ubegrundede.⁷¹ Bortset fra, at der ikke ses bogstavrester, der gør tydningen *et Justinae* sandsynlig, er det vanskeligt at

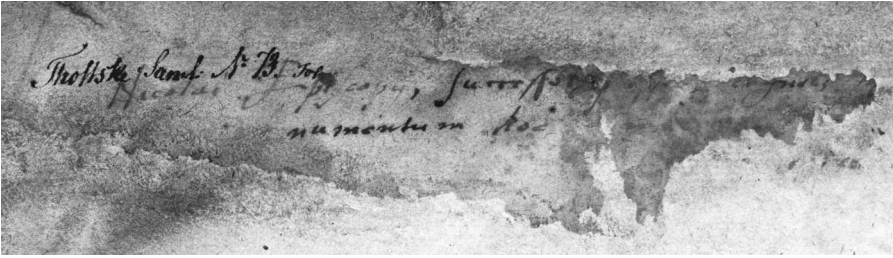
⁶⁷ KB S-30: 171, 675. – Bogen er trykt hos Philippus Iunta i Firenze 1515. Episcopus har erhvervet den i Basel i 1524.

⁶⁸ Bogstaver sat i <> markerer konjekture, dvs. gæt.

⁶⁹ Jeg takker min kollega Jiri Vnoucek for hjælp med optagelser og drøftelser af de spørgsmål, de har rejst.

⁷⁰ På trods af den romerske klang er der kun få ord på latin, der ender på *-numentum*. Et opslag i den store database *Library of Latin Texts* giver kun et alternativ til *monumentum*, nemlig *sternumentum*, der betyder "nys" eller "nysen" og næppe er relevant i sammenhængen.

⁷¹ I KBs fotografiske arkiv findes negativer af billeder optaget med kunstigt lys, med stor sandsynlighed i forbindelse med Reedijks arbejde med Erasmus-håndskrifterne i midten af 1960'erne. De viser ikke noget, som ikke ses på optagelserne fra sommeren 2010, og giver ikke grund til at tro, at dengang synlige grafiske elementer er blevet usynlige i den mellemliggende tid.

Ill. 7. Thott 73 2°, notits på bindets inderside i en særoptagelse, der fremhæver det elers ukæselige navn *Nicolai Episcopii* og enkelte andre elementer på den forrevne lap.

forestille sig ordlyden af en sætning, hvori Erasmus' navn og tilnavn splittes af et substantiv som i konstruktionen *Erasmi monumentum Roterdami*. Et enkelt navn i genitiv: *Nicolai Episcopii*, "Nicolaus Episcopus", samt de to ord *monumentum hoc*, "dette monument / minde", er således hvad der er tilbage at arbejde med. Ikke meget, men efter min mening lige netop tilstrækkeligt til at bestyrke, hvad forekomsten af Erasmus' testamente i Episcopus' kopi indicerer: at de papirer, der blev til håndskriftet Thott 73 2°, virkelig *har* tilhørt denne.

GKS 96 2° rummer hverken en kopi af testamentet eller en lap eller blot et navn, der kan sætte det i forbindelse med en første ejer. Reedijk inddrog det, da han som supplement til sine øvrige hypoteser stillede det åbne spørgsmål, om GKS 95 2° og GKS 96 2° som parallel til Episcopus' kunne have tilhørt Bonifacius Amerbach og Hieronymus Frobenius? Han svarede selv *possibly*, men han savnede et bevis og overså en efter min mening væsentlig detalje i testamentets ordlyd og forfulgte ikke sit spor.

Orden og uorden i papirenes placering

Den største vanskelighed, der er forbundet med arbejdet med de tre håndskrifter, knytter sig til Erasmus' egen hånd. Smuk, egal og helt uproblematisk at læse, når han tager sig tid til at forme den klassiske humanistiske skrift, han var skolet i. Vanskelig at følge, når hans flugt henover siderne går så stærkt, at mange bogstaver synes at danne linjer, ikke ord på siderne. Undertiden helt enkelt ikke til at tyde, fordi blegnet blæk og nedbrudt papir gør det umuligt at komme i øjenkontakt med de sidste rester af hans flygtige skrift. – Man må lære at elske paradokset også her: at det, der giver kilderne deres største værdi, nemlig

at de er skrevet af Erasmus selv, undertiden tillige udgør det største problem.

Et andet problem, der knytter sig til håndskrifterne, er den tilsyneladende mangel på orden og ordning, papirerne synes at være samlet efter. Det problem er i denne sammenhæng vigtigere, fordi det reflekterer papirenes overgang fra løse manuskriptark til blade i en kodex. Og altså håndskrifternes tidlige historie. P. S. Allen beskrev indholdet af GKS 95 2° som “a congeries brought together almost haphazard by some one desirous of gathering and yet hardly heeding what he gathered”. Men Allen så også klare mønstre i papirenes placering: “This orderly and yet disordered arrangement is just what might be expected in a collection hurriedly gathered during the necessary dispositions which follow death”.⁷² Allen kendte som nævnt kun GKS 95 2° og udtalte sig alene om det, men Reedijk mente efter at have arbejdet med alle tre bind, at det samme kunne siges om GKS 96 2° og Thott 73 2°.⁷³

En kort gennemgang af indholdet af GKS 95 2° kan belyse problemets omfang. Håndskriftets første 3 blade rummer en oversigt på græsk over værker af Athanasius. Hånden er ikke Erasmus', og oversigten er næppe udarbejdet med henblik på publicering. Bladene 4-57 indeholder manuskriptdele til første bog af *Ecclesiastes*, efterfulgt af det mindre skrift *De praeparatione ad mortem* på f. 58-73. Herefter følger nogle efterhængende blade, først med tekst til *Ecclesiastes* (f. 74-78), dernæst et enkelt blad med tekst til *De praeparatione* (f. 79). Bladene 80-150 indeholder *Adagia*, herunder to indices til samme, i denne følge:⁷⁴

- f. 80-112: 3781-3935 (3781: sidste del)
- f. 114-117 indices⁷⁵
- f. 118-144: 3659-3781 (3781: første del)
- f. 145-146: 4131-4140
- f. 147-150a: 1493

Adagiet 1493 på f. 147-150a er en udvidet bearbejdelse af et tidligere publiceret adagium. Revisionen indgik i samme udgave som de nye adagia i GKS 95 2°. Bortset fra, at bladene med adagia 3659-3781 (1) burde være anbragt før bladene med 3781 (2)-3935, optræder de nye adagia

⁷² *Opus Epistolarum*, III, 1913, s. 631f.

⁷³ Jf. Reedijk 1966, s. 333 & 347f.

⁷⁴ Jf. Ari Wesseling i *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, II-8, 1997, s. 7f.

⁷⁵ Blad 113 er en konvolut, der har siddet om et brev til Erasmus fra hans tid i Freiburg. Det har muligvis været brugt som sammenholdende læg.

i samme orden som i den udgave, de senere indgik i. En enkelt løs lap med otte linjer af en revideret version af adagium 3123 er umotiveret indsat blandt brevene mellem blad 198 og 199. Den har muligvis oprindeligt hørt hjemme i et af de af Erasmus annoterede eksemplarer af *Adagia*, Nicolaus Cannius ejede efter Erasmus.⁷⁶ På bladene 151-159 er der i Erasmus' hånd nedskrevet forskellige noter om Seneca (f. 151-152) og Augustin (f. 153-159). Sidst i bindet, på ff. 160-252, findes endelig den omfattende sektion med Erasmus' koncepter til breve.

Man kan altid ønske sig større orden, men et kaos er dette ikke. Der er uhensigtsmæssigt og fejlplacerede elementer, men også tydelige præg af orden. Det gælder for GKS 95 2° som det gælder for GKS 96 2° og Thott 73 2°. Også når man anskuer de tre håndskrifter under ét, er der tydelige spor af orden. Der forekommer således ikke overlapninger. Dele af et og samme skrift findes i samme bind, i de fleste tilfælde med hovedparten i korrekt bladfølge og kun få eller enkelte blade anbragt udenfor deres naturlige placering. Endvidere afspejler de tre bind en kronologisk orden. Thott 73 2° indeholder tekster, der udkom i 1522 og 1523, med nogle få, mindre tekster af bl.a. Johannes Chrysostomos i Erasmus' oversættelse som undtagelse. GKS 96 2° indeholder uden undtagelse tekster, der udkom 1526 og 1527. GKS 95 2° rummer tekster, der udkom i årene 1533 til 1536; kun brevene i bindets sidste del bryder denne tidsramme.

Allens karakteristik af samlingen som "this orderly and yet disordered arrangement" er således dækkende og dog alligevel ikke helt præcis. Og hans forklaring på, hvad der har forårsaget denne tilstand, bygger på et par antagelser, der ikke begrundes og som der efter min opfattelse kan rejses tvivl om. Det kan f.eks. ikke tages for givet, at papirerne er samlet i stor hast. At de er samlet som de er, kan lige så vel skyldes mangel på motiv til at gå dybere med en orden end den, der tydeligvis *har* fundet sted. Leder man efter noget bestemt i en stor bunke papirer,

⁷⁶ Jf. Petersen 1987, s. 118 og 122. Kilden er ikke benyttet af udgiverne af *Adagia* i *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Jeg håber at vende tilbage til lappen og dens tolkning ved en senere lejlighed.

III. 8. Side i manuskript til *Christiani matrimonii institutio*, "Om det kristne ægteskab", som Erasmus skrev til den engelske dronning Catharina, Henrik VIII's første hustru. Midt i en linje midt på siden har Erasmus uden at bemærke det fortsat sit arbejde med skrivningen af en helt anden tekst, hans oversættelse af Johannes Chrysostomos' første homilie over Paulus' brev til Filipperne. Skriftet om ægteskabet fortsættes på den næstfølgende manuskriptside, mens oversættelsen følges op seks blade længere fremme.

En amanuensis har med tegn og stikord søgt at rede trådene ud. GKS 96 2°, f. 63v.

stopper man, når man har fundet det, man søgte. Søger man at skabe sig overblik, anbringer man papirerne i bunker af ensartet indhold. Og at papirerne er samlet og bragt i den form, de har nu, umiddelbart efter Erasmus' død, er en måske nærliggende, men ligeledes ubegrundet antagelse. Papirernes nuværende orden eller mangel på samme er ikke nødvendigvis knyttet til hans bortgang, men kan være etableret både tidligere og senere.

Det indgår i Allens argumentation for *congeries*-teorien, at brevene i GKS 95 2° ikke er anbragt i kronologisk orden. Han tolker dette faktum som et indicium for, at samlingen af bindets indhold ikke er foretaget af en person med interesse i deres historiske værdi, for, som han skriver, "in that case we might fairly expect to find them carefully sorted out and the letters especially placed in chronological order". Netop denne ideale tilstand af omhyggeligt sorterede breve placeret i kronologisk rækkefølge var hvad Allen selv brugte en stor del af sit liv på at etablere i sin monumentale udgave af Erasmus' enorme brevværk, *Opus Epistolarum*. Det er kun godt og rimeligt, at han satte sit eget arbejde op som ideal og inspiration for andre, men omvendt næppe helt fair at fremføre som en skuffet forventning til den, der måske ikke havde bragt perfekt orden i alle papirerne i GKS 95 2°, men dog f.eks. samlet koncepter til 52 breve i en sektion for sig.

For at forstå resultatet må man kende præmisserne. Hvad var udgangspunktet og hvad var formålet? Jeg tror Erasmus selv har givet svaret, *propria manu*.

Erasmus og hans dynger af papirer

Den 20. februar 1536 – otte dage efter at han havde skrevet sit testamente – stilede Erasmus et brev til sine venlige læsere, *amicis lectoribus*.⁷⁷ Det blev et af de sidste breve, han skrev, og det blev udgivet som et vedhæng til et af de sidste skrifter, han publicerede, *De puritate tabernaculi sive ecclesiae christianae*, "Om tabernaklets eller den kristne kirkes renhed". Brevets indhold har intet med hovedskriftet at gøre, men det var relevant for enhver læser af Erasmus, og det var magtpåliggende for den aldrende humanist at få budskabet formidlet. Af indlysende grunde blev brevet ikke sendt, men Erasmus' manuskript er bevaret i GKS 95 2°. Det fremgår af sætterens markeringer af sideskift at dette manuskript er anvendt som forlæg, og der er kun små og ubetydelige

⁷⁷ Brevet er udgivet i *Opus Epistolarum*, 11, 1947, s. 287-290 (ep. 3100).

tekstlige afvigelser mellem den håndskrevne original og det færdige tryk. Til gengæld giver indskud og tilføjelser i manuskriptet et indblik i Erasmus' refleksioner undervejs i teksten.

At brevet er skrevet tæt efter testamentet og i samme ånd som dette er tydeligt. Erasmus forberedte sig på sin død, og efter at have disponeret over sine ting og formue i testamentet, gik han åbenbart i gang med at gennemgå sine papirer. Han fortæller i brevets første sætninger også om sit motiv til at gøre det: "Her de sidste få dage har jeg sat mig for at gennemgå de stærkt sammenblandede dynger af mine papirer, dels for at finde et og andet brev, som jeg gerne så udgivet, dels for at tilintetgøre, hvad andre måske kunne finde på at udgive efter min bortgang eller endda mens jeg er i live. Hvor frække er nemlig ikke de, for hvem en smule berømmelse, lige meget hvor ringe, eller lidt omtale er af større betydning end hæderlighed og venskab? Men det er ikke alt, der skrives med henblik på at blive offentliggjort". Der var mange, der gerne ville bade sig i det lys, der strømmede fra Erasmus' navn og skrifter. Og mange, der gerne granskede dem for at finde stof og anledning til et angreb.

Tanken om at tilintetgøre alt overflødigt blandt papirerne var ikke ny, fremgår det: "For nogle år siden havde jeg flere gange planer om at gennemgå mine papirer og brænde alt hvad der ikke skulle udgives. Men mens jeg, optaget af andre gøremål, udsætter mit forehavende, kommer andre mig i forkøbet. Gid de må få ulykke deraf. De skrifter, som jeg selv udgiver, bringer mig rigeligt med vanære, også uden at de offentliggør mine klagesange, som jeg ikke har skrevet for offentligheden". Erasmus ytrede ikke sjældent sin irritation over andres uautoriserede udgivelse af og manipulation med hans skrifter. De var ikke beskyttet af nogen copyright, og driftige bogtrykkere holdt sig ikke tilbage. "Om tabernaklets renhed" udkom således hos to forskellige trykkere i Antwerpen samt i Leipzig og i Paris allerede i 1536, samme år som Erasmus fik bogen gennem trykken i Frobenius' værksted i Basel. At brevet til de venlige læsere kun er medtaget i sidstnævnte udgave kan betragtes som bevis på dets berettigelse.

Et hovedmotiv i brevet er således at beskytte Erasmus' værk mod uautoriseret misbrug og at advare læsere mod at tro, at alt hvad der udgives i hans navn er skrevet af Erasmus. Det i denne sammenhæng mest interessante er imidlertid det lys, brevet kaster over hans papirer. For hverken i forbindelse med hans tidligere gennemgang af dem eller nu, i 1536, gjorde Erasmus alvor af sit forsæt om at brænde sine papirer. De blev bevaret, og de papirer, Erasmus taler om i begyndelsen af sit brev,

er dem, der efter hans død blev indbundet i tre bind og langt senere blev til håndskrifterne GKS 95 2°, GKS 96 2° og Thott 73 2°. Og det var efter alt at dømme alt hvad Erasmus efterlod sig af papirer ved sin død i Basel, der endte i de tre bind.

Der havde naturligvis været flere, bl.a. fra Erasmus' ungdom. Det relevante spørgsmål: hvorfor ingen af dem forefindes i de tre bind, gives der et i hvert fald delvist fyldestgørende svar på i brevet til de venlige læsere. Blandt de eksempler på uautoriserede udgaver, han nævner, er en bog om at forfatte breve, *De componendis epistolis*, der var udkommet i Lyon med et, som Erasmus vidste, fingeret brev fra denne til bogens ophavsmand Petrus Paludanus. Erasmus havde aldrig kendt en person ved dette navn, og giver sin vrede til kende over at se elementer af et skrift af ham selv omklamret af ubehjælpssomme stykker af en ukendt forfatter, der har søgt egen vinding ved at inddrage Erasmus' navn. Og han var klar over, at der kunne komme mere af samme art: "Nu ved jeg, at der også hos visse personer opbevares nogle retoriske forøvelser fra min tidlige ungdom. Og i den kiste, jeg nu har gennemgået, havde der engang været mængder af blade, skrevet i en ung, helt anderledes hånd, end den jeg nu anvender. De var, konstaterede jeg, fjernet alle som en, og jeg er godt klar over, hos hvem de skjuler sig". Erasmus har altså under sin gennemgang bl.a. søgt efter tidlige papirer – let genkendelige på deres klare skrift – men ingen fundet, fordi de var uretmæssigt fjernet. Interessant er også oplysningen om at papirerne har befundet sig i en kiste eller kasse. Erasmus' term er det latinske *vas*, en bred betegnelse, der dog antyder at papirerne har haft deres egen plads i hans bohavn. Hvem den sidste kryptiske bemærkning refererer til er nu ukendt, men har næppe været det for den af de venlige læsere, den var møntet på i samtiden.

Brevet kaster tillige et interessant lys over Erasmus' syn på fænomenet autografer, tekster egenhændigt nedskrevet af deres ophavsmænd. Et af hans søgespor i gennemgangen af papirerne var som nævnt breve. Erasmus beretter at han var stødt på adskillige sendt til ham af konger og fyrster, af kardinaler, biskopper og paver, af store lærde, skrevet *amantissime*, "med største velvilje og venlighed", som han indføjede i manuskriptet. Erasmus påtænkte at lave et lille udvalg af disse breve, for at vise omverdenen hvilke svirebrødre – det er Erasmus' ironiske udtryk, ikke mit – han omgav sig med. Hans princip for udvælgelsen

Ill. 9. Erasmus' brev "til de venlige læsere", *amicis lectoribus*. Manuskriptets nøje overensstemmelse med den trykte tekst samt bogtrykkerens markeringer med rødkridt viser, at manuskriptet har været anvendt som trykforlæg. GKS 95 2°, f. 160r.

57
160

Des. Erasmus R. or. amicis litteraribus. s. d.

paucis h. diebus usum scholasticum meum refasistis, acervos exortere, partem ob unam atq. alteram episto- lam, quas ediderat cupiebam, partem ut abolerem que fortassis alij post decessum meum essent edituri, aut me etiam vivo. Quid omnino non audent, quibus Lucellus quilibet exiguum, aut gloriato, haeredito & amittitur et anti- quior. Atqui non omnia in hoc scribuntur. ut cum legitur

Nonnulla
scripsim
descripsi
has tales
na lapid
me mel
lit mag
fuit ex
cuplar

lusimus quosdam adolescentes styli exercitandi gratia, quosdam alij detrahiunt, sic iambulantibus, nihil unquam cogitantes quod cum legantur. Huius generis vixit collega qui Holonius quidam haud fore vixit nactus phaze ve- lita solum faleno, simulans alios esse hypographos, qui cupia cupere. Hec emendat orexis. Eiusdem sunt para- phrasae elegantissimae, quae summa cum admiratione non- producunt, septo titulo, quoniam ego nullum titulum addidissim. et singulis ad ordinem litterarum digestis, quae et- tamen horbaunt ordinem. postea vero multos admixit, non minus ioculor quod idcirco, quae ego non parum sustinuit solum detraheo puro. Nunc vide libellum de reponendis epistolis Lugduni exratam hoc titulo, Erasmus petro paludano s. d. Atqui ego non invenio noni noctalem huius nominis. Lecto Libello de phantasiis sordida fuerit olim vidam Angli discipulo interea bidum scripsi libellum de componendis epistolis, plane recta Minerva recta. Et hoc ille quidam decessit, et sui quosdam admisisse ut. Addeat prolixam epistolam in qua nullum est obitu meum, insuperque insulam, nec quicquam facientem ad presens arguendum. Si suo nomine edidisset opus irataminatum, multo erat tolerabilius, iam suo

Verum quomodo nominis quod scribitur

2

er interessant: “jeg valgte kun breve, som jeg kunne se ikke var skrevet af sekretærer, men formuleret ved egen ånd og nedfældet med egen hånd”, *propria manu*. Det gav dem for Erasmus en særlig værdi. Om sine egne breve fortæller han videre, at han igennem nogle år ikke har sørget for at bevare et eksemplar hos sig selv, dels fordi der ikke var amanuenser nok til at afskrive dem alle, dels fordi han, når han svarer på de mange, han får, er nødt til at skrive sine breve *ex tempore*, i nogle tilfælde endda at diktere dem.

Om breve generelt bemærker Erasmus, at han betragter dem som kloge, der bevarer deres breve og derved gør det muligt at udgive dem efter deres død. Breve skrevet alene for at fremvise lærdom, *ad eruditionis ostentationem*, er efter hans mening slet ikke breve. Derimod kan et oprigtigt brev rettet til en bestemt person godt læses af alle uden at vække anstød hos nogen. At der i denne generelle overvejelse også gemmer sig et personligt motiv og signal fremgår af et efterfølgende referat af Erasmus' korrespondance med kardinal Cajetanus. Erasmus havde under sin gennemgang af papirdyngerne ledt efter det sidste brev, han havde modtaget fra kardinalen. Forgæves, men Erasmus kan dog uden problemer referere det for ham selv ikke uvæsentlige fra dets indhold, at pave Clemens, ligesom kardinal Cajetanus, intet problematisk havde fundet i Erasmus' seneste og sidste forsøg på at stifte fred og samdrægtighed i kirken, skriftet *De sarcienda ecclesiae concordia*, der bl.a. var blevet udsat for stærk kritik fra franciskansk side.

Brevet til de venlige læsere munder ud i en afsluttende advarsel om ikke at tro, at alt er skrevet af Erasmus, blot fordi hans navn står på titelbladet. Dette var dog ikke den sidste refleksion, han gjorde sig, mens han skrev, for det fremgår af manuskriptet, at sætningen forud for denne advarsel er en sidste tilføjelse. Heri vender Erasmus tilbage til udgangspunktet, arbejdet med papirerne: “Under gennemgangen af papirerne har *det* erindret mig om menneskelivets grundvilkår, at blandt så mange breve, de fleste skrevet indenfor det seneste årti, så få kom tilbage i hænderne på deres endnu levende forfattere.” Erasmus sammenfatter sin vemodige konklusion i to ord: *Homo bulla*, “mennesket er en boble”. Intet er mere skrøbeligt, intet mere flygtigt, intet mere tomt end det menneskelige liv.⁷⁸

⁷⁸ Jf. Adagium 1248, hvor Erasmus udlægger vendingen netop således: *Proverbium hoc admonet, humana vita nihil esse fragilius, nihil fugacius, nihil inanius.*

Konklusioner

Det er således Erasmus selv, der har efterladt papirerne i den orden, håndskrifterne har i dag, med de modificeringer, eftertiden har bibragt dem. Hans motiv til at gennemgå og sortere dem var ikke at lægge dem tilrette for eftertiden, hverken som kilder til studium eller som eftermæle, som elementer til et redigeret billede af ham. Hans primære hensigt var at destruere, hvad nogen efter hans bortgang eller måske endda mens han endnu var i live kunne finde på at udgive, samt at se på breve, der kunne egne sig til publicering. En del har han formentlig kasseret og destrueret undervejs i processen, og der er grund til at antage, at samme skæbne ville have ramt indholdet af de tre bind i København, hvis hans elendige tilstand havde tilladt ham at vende tilbage til papirerne. Som det var, måtte han bruge sine sidste kræfter på at forberede sig på sin død.

Det synlige resultat af Erasmus' gennemgang af papirerne har været fire stabler: en med manuskripter fra første halvdel af 1520'erne, en anden med manuskripter fra anden halvdel, og en tredje med manuskripter fra 1530'erne. Den fjerde bunke bestod af koncepter til breve. Det sidste ark, han lagde på plads, var det brev, han stiledede til de venlige læsere. Det blev anbragt øverst i bunken med breve, præcis hvor det befinder sig i dag, nu blot bundet ind sammen med papirerne i den stak, der rummede manuskripter fra 1530'erne.

Alt hvad der ikke på anden vis var disponeret over i Erasmus' testamente skulle ifølge dette tilhøre Bonifacius Amerbach. Da der intetsteds var formuleret bestemmelser omkring papirerne, tilhørte de Amerbach. Ansvaret for papirerne har således ikke været lagt i hænderne på mere eller mindre tilfældige personer eller tilstedeværende amanuenser, der i hast skulle rydde op efter Erasmus. Papirerne blev forvaltet af Amerbach selv, og efter alt at dømme på en måde, der var i fuld overensstemmelse med Erasmus' ånd og vilje.

Der var slet ingen hast. Erasmus boede i sit sidste år hos Hieronymus Frobenius, der ikke lagde nogen form for pres på situationen. Huset skulle ikke sælges, nye lejere stod ikke i kø for at overtage Erasmus' logi. Frobenius kom sammen med Nicolaus Episcopius i de følgende år til at arbejde lige så intenst med Erasmus' skrifter som de havde gjort siden de overtog officinet efter den gamle Frobenius, da de sammen med Amerbach først planlagde og snart realiserede udgaven af Erasmus' *Opera Omnia*. Og der var ikke ret meget at rydde op i, hverken af jordisk gods eller af papirer. Det var gjort over en længere periode, for

ting og sager samt bibliotek og papirer var flyttet indtil flere gange: til Basel, fra Basel til Freiburg, fra Freiburg tilbage til Basel.

Amerbach sørgede meget omhyggelig for at opfylde alle de bestemmelser, Erasmus havde gjort som led i forberedelserne til døden. Både de testamentariske og de intellektuelle, bl.a. som formuleret i det åbne brev til de venlige læsere. Han årvågenhed overfor misbrug af Erasmus, som den kom til udtryk i hans formanende ord til Laski, er karakteristisk. Samme forsigtighed var i endnu højere grad nødvendig i relation til papirerne, som Amerbach beskyttede med en mur af tavshed. Han ses ikke at have omtalt dem til nogen, og overfor offentligheden understregede han, at der ikke lå upublicerede skrifter af Erasmus og ventede på en udgiver. Det var i det store og hele, men ikke i alle detaljer korrekt. Og budskabet var ikke kun, at alle poster i regnskabet for Erasmus' intellektuelle virke gik op, men også, at der ikke var noget at komme efter for folk, der måtte have en interesse i at studere mere af Erasmus end det, han selv havde publiceret – hvilke motiver de end måtte have, venlige eller uvenlige. Ikke et brev, ikke et skrift, ikke en eneste supplerende eller alternativ formulering fandt vej fra papirerne ind i udgaven af Erasmus' *Opera Omnia*.

Tavsheden om papirerne er påfaldende, men bevidst, et led i en strategi, der *post mortem* skulle beskytte Erasmus mod angreb af den slags, hans liv havde været fuld af.

Efter Erasmus' død blev de fire stakke til tre bind. Amerbach havde et motiv: han ville dele dem med de to eksekutorer af Erasmus' testamente, Hieronymus Frobenius og Nicolaus Episcopius. Erasmus havde ved at tildele dem deres betroede roller i forbindelse med testamentet tilkendegivet sin ubetingede tillid til dem. Amerbach viste nu samme tillid til de to eksekutorer ved at forære dem hver ét bind af Erasmus' papirer, til evigt minde om en mand, der havde haft varig og afgørende indflydelse på deres liv og virke. At de var værdige til denne tillid, bevidnes af den tavshed, der fortsat omgærdede manuskripterne i de følgende år. Amerbach beholdt selv det tredje bind. Heller ikke dette forløb kan dokumenteres i detaljer, men dog sandsynliggøres. At Nicolaus Episcopius har ejet bindet, der blev til Thott 73 2°, må anses for sikkert. Beviset er Erasmus' testamente, kopieret og signeret af Episcopius selv, samt resterne af den notits, hvori han indskrev sig som bindets ejer med sit navn i genitiv og karakteriserede bindets indhold med ordet *monumentum*.

At Hieronymus Frobenius har ejet GKS 95 2° fremgår ikke med samme uafviselighed. Som Thott 73 2° indeholder bindet en kopi af Eras-

mus' testamente, men uden signatur. Kopien er som afskrift mere fejlfuld end *Episcopi*us', men skriften viser omhu. Kopien er ikke lavet af Hieronymus. En enkelt detalje i en af fejlene er, tror jeg, et spor til en mulig kandidat. I kopiens indledning har, som nævnt, skriveren skrevet *Erasmus* i stedet for *Erasmus*. Det er en fejl, der ligner en freudiansk lapsus. *Erasmus* var et yderst sjældent navn, og den Frobenius, der fik det, fik det kun for at hædre *Erasmus*. *Erasmus* er derfor ikke en fejl, en hvilken som helst afskriver ville begå. Derimod kunne den let falde i pennen på den, der selv hed og var vant til at underskrive sig som *Erasmus*. Eller på en, der kendte *Erasmus* godt og var vant til at bruge hans navn. Har Hieronymus sat sin yngre halvbroder *Erasmus* til at kopiere *Erasmus*' testamente? Hvis ikke, skal kopisten nok findes i det nære miljø omkring dem begge, blandt dem, der var knyttet til det frobenske officin.

Det sidste bind, nu GKS 96 2°, indeholder hverken spor af ejermærke eller kopi af testamentet. Altså intet spor at gå efter – med mindre lige netop fraværet af testamentet *er* et spor. For at Amerbach ikke har haft behov for at indsætte en kopi i bindet kan effektivt forklares med, at han jo selv var indehaver af originalen, *Erasmus*' egenhændige testamente. Amerbach fik af *Erasmus* og samlede selv efter dennes død en lang række *Erasmiana*, genstande, malerier og anden kunst, papirer, blandt hvilke testamentet forblev en del. Han var den retmæssige ejer af de tre bind, og det var ham, der kunne beslutte, hvad der skulle ske med dem. Jeg tror, han besluttede at beholde det ene bind selv, nemlig GKS 96 2°, som minde om en nær og kær ven, eller måske snarere som billede af ham i netop den situation, han agtede ham højst for: som skrivende humanist, koncentreret om sit arbejde.

Med bogtrykkets fremkomst skiftede ikke blot bogen, men også, og især, håndskriftet karakter. I middelalderen var den håndskrevne kopi selve bogen, og interessen for det, der lå forud for den var minimal. Man fokuserede på resultatet, ikke ophavsmandens arbejde hen imod det. Derfor er der kun bevaret ganske få autografer fra middelalderen. Efter bogtrykkets opfindelse ændredes dette langsomt. En egenhændigt skrevet tekst kunne få en egen selvstændig værdi som vidnesbyrd om den, der havde skrevet den. Og om det møde mellem tekstens ophavsmand og autografens ejer, der havde fundet sted og ofte var den egentlige pointe. Talløse er de unge teologiske studerende, der vendte tilbage fra Wittenberg til deres hjemegne forsynet med et blad med et stykke fra Bibelen skrevet i Luthers egen hånd.

Papirerne i GKS 95 2°, GKS 96 2° og Thott 73 2° er af en af helt anden karakter. Her er ingen ostentative signaler til omverdenen, men kun Erasmus samlet om sig selv og sit arbejde. Løse noter, side efter side til manuskripter i stadiet før de blev færdige, selv brevene i koncept. Bogstaveligt talt efterladte papirer, et moderne *Nachlass* af en karakter, som knap nok kendes fra perioden, reddet for eftertiden af Bonifacius Amerbach og den massive tavshed, han lagde omkring dem. Om de efterladte papirers *Nachleben* efter Erasmus' bortgang og Amerbachs intervention vides intet. Ingen synes at have studeret dem, ingen beretter om at have set dem, ingen spor viser vej fra deres oprindelige hjemsted i Basel til deres nuværende i København, hvor de i lange tider forblev gemt bort i ubemærket tavshed.

Ad fontes. En kildes slyngede vej gennem landskabet kan være svær at følge. Det samme gælder historiens kilder gennem tiderne. Det enestående ved de tre Erasmus-håndskrifter i København er ikke de veje, de har fulgt, men det lys, de kaster over deres ophavsmand og hans skrifter i tilblivelsens langstrakte øjeblikke. En kildes udspring er forfatterens hoved og hånd. Erasmus' hoved og hånd, det er lige netop det, der langsomt åbenbarer sig, hvis man går til kilderne i København.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Propria manu. Erasmus' last will and his literary Nachlass.*

MSS GKS 95 2°, GKS 96 2° and Thott 73 2° in the RL are among the most remarkable sources in the library's collections. The nearly 900 folia contained in the volumes represent the literary *Nachlass* of Erasmus of Rotterdam as it was left by him at his death close to midnight between the 11th and 12th of June 1536. No clue to how this material has come to Denmark has yet come to light. In the present contribution the author gives a brief survey of what is known about the history of the volumes. The aim is to establish a basis for new research into the later history of the manuscripts by looking into the dispositions that were made concerning the papers while still in Basel, and to discuss how the papers were kept by Erasmus himself and managed by his heir, friends and assistants after his death.

GKS 95 2° was first recorded in a RL catalogue signed and dated by the librarian, Willum Worm, on the 4th of January 1671. The *terminus post quem* of accessions recorded in this source which has been quoted as *Catalogus Schumacheri* cannot, as has previously been assumed, be fixed to the year 1663. GKS 96 2° is first recorded in a RL catalogue in 1729. Thott 73 2° was included in the RL after the death of count Otto Thott in 1784, and first recorded in the printed *Index codicum manuscriptorum*, in volume 7 of the *Bibliotheca Thottiana* from 1795.

The presence of this rich autograph material in the RL remained unnoticed by scholars until P. S. Allen published a survey of GKS 95 2°, *The Copenhagen Manuscript*, as Appendix XIII of *Opus Epistolarum* in 1913. And it was only when C. Reedijk had published his study *Three Erasmus Autographs in the Royal Library at Copenhagen* in 1966 (in *Festschrift Herman de la Fontaine Verwey*) that it became known to Erasmus-scholars that the material in Copenhagen included two more volumes, an addition of more than 1200 manuscript pages in the hand of Erasmus.

Erasmus did not give any instructions concerning his literary *Nachlass* in his last will of 12 February 1536. Nor did he bequeath it to someone.

He had sold his library to Jan Laski already in 1525, on the conditions that it remained at his disposal until his death. An analysis of the extant list of books in the library shows that it included manuscripts, and Laski's correspondence with Bonifacius Amerbach after Erasmus' death discloses that Laski also acquired manuscripts, not in the list, which he had noticed while staying with Erasmus in Basel, amongst them the famous *codex Arcerianus* now in Wolfenbüttel. According to the list, the library bought by Laski included one manuscript containing a text of Erasmus, but he did *not* acquire the *Nachlass* contained in the volumes in Copenhagen. Laski's errant life did, in fact, bring him to Denmark in 1553. He and his reformed community had been forced to leave London, and he asked the Danish king for asylum. Most likely he brought his library along, and Erasmus' books thus may have been in Denmark for a few weeks. Nothing was left there, neither manuscripts nor printed books. The RL has only a single book that may have belonged to Erasmus, but this volume was not included in the list of items acquired by Laski from Erasmus.

Erasmus' library was sent to Laski in Krakow soon after the death of Erasmus. His literary *Nachlass* remained in Basel. Although it is not stated explicitly in the will, it must have become the property of Bonifacius Amerbach, the main heir, to whom Erasmus bequeathed whatever in his possession had not been given to others. Since the *Nachlass* is not bequeathed to anybody in the will, it must have been included in the gifts to Amerbach. Its presence in Basel is also attested by two copies of Erasmus' will, one added to the papers in Thott 73 2°, another added to the papers in GKS 95 2°. Both were copied from the original will in Erasmus' own hand which remained with Amerbach. These copies offer an important clue to what happened to the *Nachlass* after Erasmus' death.

The copy of the will in Thott 73 2° was made by Nicolaus Episcopius, as is evident both from the handwriting and his signature. The copy in GKS 95 2° is not signed. It was *not* copied by Gilbertus Cognatus, as maintained by Reedijk. Palaeographical and chronological details do not favour such an identification, and in addition the copy contains faults more grave than one would expect from an experienced copyist and able latinist such as Cognatus.

In his Appendix XIII P. S. Allen described GKS 95 2° as "a congeries brought together almost haphazard by some one desirous of gathering and yet hardly heeding what he gathered", and proposed a theory about how the paper contained in the volume was brought together: "This orderly and yet disordered arrangement is just what might be expected in a collection hurriedly gathered during the necessary dispositions which follow death." C. Reedijk supported Allen's theory and found it valid also in relation to MSS GKS 96 2° and Thott 73 2°. In my opinion both of them stressed the disorder

of the papers too much and misinterpreted their context before and after Erasmus' death.

In fact, Erasmus had had the papers in his hands less than half a year before he passed away. As he writes in his letter 'to the friendly readers' which he dated on 20 February 1536 (ep. 3100) it was his plan to go through what he described as *schedarum mearum confusissimos acervos*. His intention was to remove and destroy manuscripts in order to prevent others from publishing them after his death, or even while he was still alive, as had happened more than once before. He also looked for letters that might be suitable for publication. This took place only 8 days after he had written his last will and was clearly part of his preparations for death. The rich contents of the manuscripts in Copenhagen seem to indicate that he destroyed little, if anything. The process of going through the papers has given him an opportunity to put them in a slightly better order than previously, and he seems to have used it. The letter to the friendly readers itself was placed on top of a pile with drafts of letters that is still kept together in GKS 95 2°.

After Erasmus' death Amerbach meticulously fulfilled Erasmus' instructions as formulated in his will. Since there were no instructions concerning the literary *Nachlass*, he made his own decision and gave the papers now included in Thott 73 2° to Nicolaus Episcopus who added his own copy of the will – and a note of his ownership which is now heavily damaged and only readable in part. Reedijk interpreted the poor remnants thus: *Nicolai Episcopii, succesoris <Io. Frob.> et Justinae <filiae> D <Erasmio> numentum Rot<erodami> <.....>*. Less daring I have been able to decipher only the following with certainty: *Nicolai Episcopii, succesor... / numentum hoc*. That leaves us with Episcopus' name in the genitive and *monumentum hoc*, just enough to assure that it did in fact belong to him and that he valued it highly.

GKS 95 2° does not contain any remains of a similar note. As stated above, the copy of the will in this volume is not in the hand of Cognatus. Nor has it been copied by Hieronymus Frobenius, but I believe I have found one small element that might link it to his family or a person in his workshop. In the name Desiderius Erasmus Roterodamus at the very beginning of the will *Erasmus* has been written with an added *i*: *Erasmius*. Really an odd fault at a very visible location, perhaps a kind of Freudian slip committed by someone who knew a person of that name – or indeed was named Erasmius himself, such as Hieronymus' younger brother, Erasmius Frobenius, Erasmus' beloved godson. This is not much of a lead, but perhaps sufficient to suggest that the volume belonged to Hieronymus Frobenius, given to him as a gift in memory of Erasmus by Amerbach.

The third volume, GKS 96 2°, contains no copy of the will, no notice of an owner, and no traces that may point to one. But perhaps exactly the absence of such traces points to Amerbach himself. If nature had entrusted him with sensibility enough to know that a volume of Erasmus' *autographa* would exhilarate his friends and companions as *executores testamenti*, it is easy to understand why he decided to keep one for himself. And as to the will, Amerbach needed no copy. He possessed the original document, the *ultima voluntas* as recorded on the 12th of February 1536 by Erasmus himself, *propria manu*.

